

De Tol van Venloon en het gezag in de regio Drunen-Dongen omstreeks 1230

Martien van Asseldonk

1. Inleiding¹

De heer van Drunen inde tijdens het *Ancien Regime* inkomsten uit een wegtol in Drunen en enkele naburige plaatsen. Deze wegtol werd de 'Tol van Venloon' genoemd. Venloon is de oude naam voor Loon op Zand. De oorsprong van deze tol is nog mysterieus. Er is een bescheiden archief van deze tol bewaard gebleven als deel van het archief van de heerlijkheid Drunen. Hierin bevinden zich voornamelijk zeventiende- en achttiende-eeuwse stukken.² Oudere vermeldingen en literatuur over de Tol van Venloon zijn spaarzaam. Het meest recente is wat Coopmans er over schreef in 'De Klopke' in 2002.³ Coopmans baseert zich daarbij op wat Van Oosterhout en Reijnders in 1996 over deze tol schreven in de inleiding van de inventaris van het archief van de heerlijkheid Drunen.⁴ Het oudst bekende bericht over deze tol dateert uit 1387. Pauwels van Haestrecht, heer van Loon op Zand, pandde in dat jaar heerlijke rechten in Tilburg, Goirle, Drunen en de Tol van Venloon van de hertog van Brabant.⁵ Van Oosterhout en Reijnders schrijven: 'Hoewel Venloon duidt op Loon op Zand is het [de tol] daar na 1387 nooit mee verbonden geweest. Dat Pauwels ook heer van Loon op Zand was en dat de tol ook in die heerlijkheid werd geheven, vormen onvoldoende verklaring voor de naam. De herkomst daarvan ligt mogelijk in Venloon vóór 1387'. Van Oosterhout en Reijnders gaan daar niet verder op in en ook Coopmans doet geen uitspraken over de herkomst van de tol. In dit artikel volgt eerst een kort overzicht van wat bewaard gebleven archiefbronnen ons vertellen over de geschiedenis van de Tol van Venloon vanaf 1387 en de plaatsen waar die tol geheven werd. Daarna onderzoeken we de periode tussen circa 1200 en 1387. Het artikel eindigt met een conclusie.

2. De Tol van Venloon vanaf 1387

Na een bespreking van enkele middeleeuwse vermeldingen van de tol wordt een reconstructie gemaakt van de plaatsen waar de Tol van Venloon eertijds geheven werd.

2.1. Middeleeuwse vermeldingen van de Tol van Venloon

Op 17 november 1387 verpandde de hertogin van Brabant aan Pauwels van Haestrecht '*onse Dorpen van Tilborch, van Goirle ende van Druenen ende oic den Tolle van Venloon mit allen hueren heerlicheyden (...) gelyck ende onse vorvaderen die tot hier toe gehouden hebben*'. Het hof van Giersbergen bleef buiten de belening en bovendien behield de hertogin het recht op de klokslag en bede.⁶ De hertogin beloofde in geen enkel dorp in het kwartier van Oisterwijk een nieuwe tol in te stellen, die de Tol van Venloon zou kunnen benadelen. Al voor deze verpanding hield Van Haestrecht de heerlijkheid Loon op Zand in leen van de hertogin. Ter gelegenheid van deze verpanding droeg Pauwels van Haestrecht zijn eigen huis (*borch*) in Loon op Zand - dat hij kort daarvoor bouwde - op aan de hertogin en hij hield dat huis hierna met genoemde rechten en heerlijkheden in leen van de hertogin.⁷

Hierna wordt de tol voor het eerst weer vermeld in de op één na oudst bewaard gebleven rekening van de hertogelijk rentmeester voor de stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, die van 1403-1404.⁸ In deze rekening (zie volgende pagina) worden enkele van de in 1387 aan Pauwels van Haestrecht verpande rechten en inkomsten nog vermeld met de aantekening dat de hertog deze bedragen niet weer inde, '*want dat dorp is verstelt by mijnen genedigen vrouwe van Brabant aen heren Pauwels van Haestrecht*'.

Rekening 1403-1404	Omschrijving	Bedrag
Fol. 1v	<i>In Druenen</i>	4 pond en 10 schellingen (oud geld)
Fol. 3	<i>Vanden dorpe van Tylborch</i>	45 pond, 8 schellingen en 4 penningen (nieuw geld)
Fol. 3	<i>In Druenen</i>	26 schellingen en 5 penningen (nieuw geld)
Fol. 4	<i>In Druenen, vanden hoije ende vander gersten</i>	34 pond en 10 schellingen payment ⁹
Fol.6v	<i>Van de werde in Oijen (= Gansoijen)</i>	32 pond payment
Fol. 6v	<i>Vande gemeijnte in Druenen</i>	21 schellingen payment
Fol. 6v	<i>Van tshertogen huse in Druenen</i>	24 schellingen payment
Fol. 6v	<i>Vanden cleijne tienden in Druenen</i>	5 Gelderse guldens
Geen nr.	<i>In Druenen (voor de grond van de hertog)¹⁰</i>	3 mud rogge Bossche maat
Geen nr.	<i>In Tylborch</i>	6 hoenderen
Geen nr.	<i>In Druenen</i>	36 hoenderen

Het ligt voor de hand dat de bedragen in deze rekeningen zijn overgenomen uit eerdere rekeningen die dateren van vóór de verpanding in 1387.¹¹ De waarde van de tol zal bij de verpanding uitgedrukt zijn in Hollandse guldens. Dat kan verband houden met de exploitatie van het goed kort voor de verpanding.¹² Mogelijk bracht de Tol van Venloon kort voor de verpanding 16 Hollandse guldens per jaar op. Hollandse guldens werden geslagen vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw.¹³ Wijst dat Hollands geld er op dat Van Haestrecht met zijn Hollandse connecties vóór de verpanding die tol al bezat? Kennelijk was dat niet het geval, want volgens de pandbrief was de Tol van Venloon vóór de verpanding van 17 november 1387 hertogelijk bezit.¹⁴ Het is verder opmerkelijk dat de Tol van Venloon in 1403-1404 direct volgend op het huis van de hertog te Drunen vermeld wordt, als deel van een cluster bijeen geschreven inkomsten uit Drunen en Gansoijen die in 1387 verpand werden.¹⁵

Ook in de hierna volgende bron wordt de tol omschreven als deel van Drunense bezittingen. In 1440 werd een gedetailleerde beschrijving van het in 1387 verpande leengoed gemaakt.¹⁶ De beschrijving valt uiteen in de volgende opeenvolgende delen:¹⁷

De heerlijkheid Loon op Zand met toebehoren:

- *Dat dorpe van Venloen met hoye ende meden wildernissen ende moeren ende met alle hue(ren) H(eer)licheiden en(de) toebehoirten (..)*
- *Item hier toe behoeren een hoeve gelegen inde prochie van Oisterwyck ter stede geheiten Udenhout (..)*
- *Item inden voors(creve) h(eer)lich(eit) leeght een tiendecken geh(eiten) Schilders tiende, jaerlics weerdich omtrent VIII mud rogge*
- *Item vt .voors(creve) heerlicheit is de voors. Pauwels jaerlics schuldich (100 pond) zwert tornadoijs (..)*

De in 1387 gepande heerlijke rechten:

- *Item die dorpen Tilborch, Goirle ende Druenen metten tol van Venloen met alien hue(re)n h(eer)licheiden (..) ¹⁸*
- *Item h(ier) toe hou'dt de voors. Pauwels syn huijs to Venloen (..)*

Leengoed in Tilburg en Goirle:

- *Item den grontchijns tot Tilborch ende Goirle jairlics verschenen op Sinte Stevensdagh (..) (45 pond, 8 schellingen, 4 penningen en 6 hoenderen)*
- *Item ghev(en) die (Bout?) in Tilborch jaerlics schuldich op Onser Vrouwe(n)dach (Lichtmis) (14 lopens rogge)*

Leengoed in Drunen

- *Item die tol van Venloen jaerlics weerdich IX oft X Holl(andsche) guldens)*
- *Item den ch(jns) tot Druynejaerlics verschenen op Sinten Banendach (=Bamisdag) (700 oude groten en 26 hoenderen)*
- *Item den ch(jns) vand(en) weerden tot Oyen inder heerlicheiden van Druijnen voirs(creve) jaerlix verschinen(de) Sente Jansmisse (waard 32 pond 'Bosch gelts')*
- *Item vanden gemeynten in Oyen jairlics Sint Jansmisse (8 pond en 16 schellingen)*
- *Item van Henr(icus) de Bie erfgen(amen) in Druenen jairlics (op Maria Lichtmis) (3 mud rogge)*
- *Item die cleijn thiende tot Druenen, jaerlics weerdich V Gelres Gulden*

De Tol van Venloen wordt in deze opsomming tweemaal genoemd. Dit kan verklaard worden door aan te nemen dat voor de beschrijving verschillende bronnen, waaronder de uitgiftebrief, geraadpleegd werden. De tol wordt één keer vermeld onder de heerlijke rechten zoals genoemd in de uitgiftebrief, en nogmaals onder de Drunense bezitsdelen (die overigens ook in 1387 gepand werden).

In 1473 viel het in bezit uiteen. De heerlijkheid Tilburg met Goirle kwam toe aan Jan van Haestrecht. De heerlijkheid Loon op Zand kwam in handen van Jans broer, Dirck van Haestrecht, terwijl hun broer Willem van Haestrecht de heerlijkheid Drunen en de Tol van Venloen kreeg.¹⁹ De inkomsten van de tol bleven toen onverdeeld. De heer van Drunen in de na 1473 de Tol van Venloen ook in Loon op Zand en in Tilburg met Goirle.²⁰ De opeenvolgende heren van Drunen zijn hierna minstens tot aan het einde van de achttiende eeuw in het bezit van deze tol gebleven.²¹

2.2 Reconstructie van de plaatsen waar de tol geïnd werd

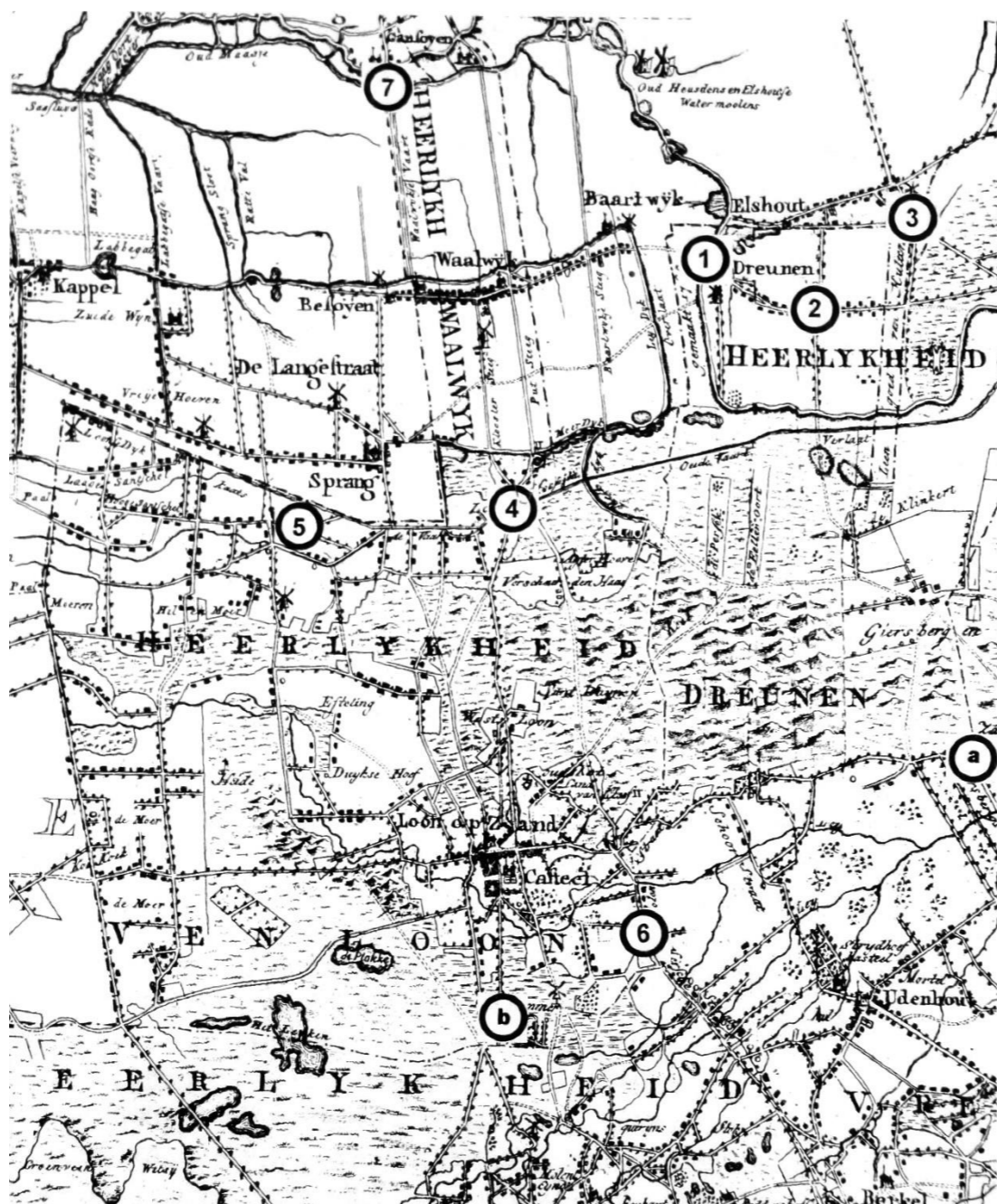
Uit de zeventiende en achttiende eeuw is een aantal verklaringen en verpachtingen van de Tol van Venloen bewaard gebleven die informatie geven over negen locaties waar deze tol geheven werd.²² Op afbeelding 1 en 2 zijn acht van de negen tolpunten op een kaart aangegeven. De negende locatie, ergens in Tilburg en Goirle, kon niet nauwkeurig bepaald worden. De nummering op de kaart komt overeen met de volgende opsomming.

1. Een tolpunt wordt omschreven als: *'de baane genaamt St. Joris. Op dese bane sal gemaant worden al hetgene van het westen naar het oosten gaat sou binnen- als buijtensdijcks tot aan den wal van het Pesters bos ende niet verder, oock al hetgene van het zuiden naar het oosten, westen oft noorden gaat, ende vice versa.'*²³ Een latere beschrijving geeft: *'den tol onder Drunen, gemaant wordende op de bane aan de Kruysstraat, van ouds genaamt St. Joris, op welke bane zal gemaant worden van al wat komt langs de Zeedijk, de steeg langs de Molen en van de Langstraat.'*²⁴ Deze tol werd geheven in Drunen op of nabij de kruising van de Langstraat met de Zeedijk. De Zeedijk strekte zich in zowel in noordelijke als in zuidelijke richting uit aan de westelijke kant van Drunen. De plaats van de tolheffing mocht zich niet voorbij de wal van het Pesters bos bevinden, want dan kwam men in het gebied waar een ander tolpunt zich kon bevinden. Alleen het verkeer over de Langstraat dat uit westelijke richting kwam, werd hier belast. Verder werd tol gevraagd aan de zuidelijke poot van het kruispunt voor het verkeer naar de andere windstreken en vice versa. De tolning op deze plaats werd minstens tot aan 1789 verpacht.

2. Het tweede tolpunt bevond zich in het centrum van Drunen bij de kerk. Deze tol werd omschreven als: *'den tol onder Drunen, gemaant wordende op de bane aan den Clara stock. Op den baan zal gemaant worden alle het gene van den oosten na den wester goat, zo binnen als buytendycks tot aan de wal van de Hoeve genaamt den Klinkaart en verder ook alle hetgene langs de Papesteeg in en uitkomt van het zuiden na het noorden of oosten en vice versa.'*²⁵ Smit wijst er op dat de Sint-Clarastock een offerblok was met het beeld van de heilige Clara. Het offerblok stond in Drunen aan het begin van de Papesteeg, de huidige Torenstraat.²⁶ Ook deze tol werd minstens tot aan 1789 verpacht. In het centrum van Drunen betaalde alleen het verkeer op de Langstraat dat uit oostelijke richting kwam een tol. Het westelijke verkeer op de Langstraat betaalde de tol aan de Zeedijk. Eveneens in het centrum werd ook tol geheven aan de zuidelijke poot van het kruispunt (de Papesteeg) voor het verkeer van en naar de andere windstreken.

3. Het derde tolpunt in Drunen werd omschreven als: *'de baane in den Meeuwaert. Op dese baane sal gemaant worden al het gene langs de Swalemermoersteeg, Doldersteeg, Kuijcksesteeg oft icings Kuijck en verder noortwaarts opcomt langs den Meeuwaert oft Decker ende vice versa, ende geensints buijtensdijcks, ten waare om de contravendeurs [weigeraars] te agterhalen.'*²⁷ Een latere omschrijving geeft: *'den tol onder Drunen gemaant wordende op de bane in den Meeuwaert, op welke bane zal gemaant worden van al wat komt door de Wolfshoek op Heusden en Elshout en verder op de Swalemoerse Steeg, en ook op Helvoirt, Nieucuyck, Vlymen, s 'Bosch, etc.'*²⁸ Dit tolpunt bevond zich aan de noordgrens van Drunen bij Hulten en de Elshoutse molen. De verklaring uit 1662 dat tussen de vaart en de dijk gaande naar de 'Bancken' tol geheven werd van alle passerende wagens van en naar Nieuwkuijk, Vlijmen en Bokhoven, zal op dit tolpunt betrekking hebben.²⁹ Van Oosterhout en Reijnders vermelden dat in de zeventiende eeuw eveneens sprake was van tolheffing nabij Sint-Nicolaasstock en de Elshoutse Molen. Dat betrof dezelfde locatie als de Meeuwaert.³⁰ Deze tol werd minstens tot aan 1789 verpacht. Het is opmerkelijk dat in Drunen bij drie tolpunten een offerblok (toegewijd aan respectievelijk Sint-Joris, Sint-Clara en Sint-

Nicolaas) vermeld wordt. Als de kar gestopt was en de buidel eenmaal geopend vanwege de tol, dan was de drempel voor een kleine gift aan de plaatselijke kerk laag. Daar is kennelijk handig gebruik van gemaakt.

Afbeelding 1. Meierijkaart van Hendrik Verhees, met daarop aangegeven de tolpunten.

4. In de achttiende eeuw worden de gezamenlijk verpachte tolplaatsen in Loon op Zand omschreven als *'de bane op de Schaapsbrugge, Ketsheuvel ende verders onder Loon, gelyck die altyd is gecollecteert geworden'*.³¹ Kaatsheuvel, ons vierde tolpunt, bevond zich aan de noordwestzijde van de heerlijkheid Loon op Zand. Ten westen van Kaatsheuvel komt de veldnaam 'Zandschel' voor. Zandschel is een typische naam voor een zandrug die in het veen verborgen zat en in of na de middeleeuwen door inklinking of weggraven van turf te voorschijn kwam. Een belangrijke rug liep van Kaatsheuvel over de Hoge Zandschel in westnoordwestelijke richting.³² Op de negentiende-eeuwse topografische kaarten staat een dijk of weg getekend die deze Zandschel volgde. Bij Raamsdonk kwam men via deze zandrug op de Langstraat uit, vanwaar men verder kon naar Geertruidenberg. Deze tol werd minstens tot 1797 verpacht.

5. Het tweede in Loon op Zand genoemde tolpunt was de Schaapsbrug. Dit was een brug in de heerlijkheid Loon op Zand over de Loonse Vaart. Op de omslag van de stukken betreffende de verpachting voor de periode 1707-1711 staat de aanduiding *'den thol int Loons Hoecxscen'*.³³ Dit was het deel van Loon op Zand tussen de Schaapsbrug en Waalwijk. In het zuidelijke deel van Waalwijk waren de Kloostersteeg en de Putsteeg de twee voornaamste doorgaande wegen die van noord naar zuid liepen.³⁴ Deze wegen kwamen voor de Loonse Vaart bij elkaar en kruisten deze vaart via de Schaapsbrug.³⁵ Deze tol werd minstens tot 1797 verpacht.

6. Er is in Loon op Zand nog een derde tolpunt geweest. Deze tol werd in de achttiende eeuw niet meer verpacht. In 1640 protesteerden de borgemeesters van Udenhout en van Berkel tegen het heffen van een tol op het transport van gewassen van hun in Loon op Zand gelegen grond.³⁶ Deze tolheffing kan alleen effectief geweest zijn op een punt tussen Udenhout en Berkel en de naburige landerijen in Loon op Zand. Op afbeelding 1 is gekozen voor het punt waar deze weg de grens van de heerlijkheid kruiste. Vanaf 1642 kochten de inwoners van Udenhout deze tot voor een jaarlijks bedrag af.³⁷ Hierna zal dit tolpunt verdwenen zijn.

7. De tol werd ook in Gansoijen geïnd. Op 5 december 1636 verklaarden enkele inwoners van Drunen dat de heer van Drunen en zijn voorouders *'den tolle van Venloon binnen Drunen, Gansoyen, Loon, als anders waer'* sedert mensenheugenis ontvangen hebben.³⁸ Op 13 juni 1637 verklaarden enkele inwoners van Waalwijk dat de heer van Drunen en zijn voorgangers *'den Venloonschen tolle'* sedert mensenheugenis *'binnen Loon, Drunen, Gansoyen, Waelwycxe Scaepsbrugge als elders'* ontvangen hebben.³⁹ De tol zal wel betaald zijn geweest bij de plaats waar men de Maas overstak. Bij de verpachting van 1657- 1658 werd geschreven dat de rentmeester van de heer van Drunen *'den tholle die men noemt de Venloonsen oft Drunenens tholl'* verpachtte, *'wtgenomen Gansoyen'*.⁴⁰ Kennelijk was dat tolpunt inmiddels teloor gegaan. Dit tolpunt werd in de achttiende eeuw niet meer verpacht.

8. Op maart 1678 verklaarde Adriaen Peetersen Colster in de periode 1675-1677 *'den Druenense tholle onder Venloon ende t' Alen op den dijck'* gepacht te hebben.⁴¹ Van Oosterhout en Reijnders lazen 'Alem' in plaats van 'Alen' en Coopmans nam die lezing over.⁴² Alem ligt ten oosten van 's-Hertogenbosch aan de Maas. Op 5 december 1636 werd verklaard dat men de tol *'t' Ael opten dijck Poppel plach te ontfanghen'*. Ook werd op die dag door een persoon verklaard dat hij van Turnhout kwam en toen gezien heeft dat de *pachter van den selven tolle aldaer den selven tolle voors(creve) ontfanghen heeft'*.⁴³ *'Alen op den dijck'* is niet Alem, maar identiek aan het in 1636 genoemde 'Ael opten dijck bij Poppel'. Het gaat hier om het gehucht Aarle onder Goirle net over de grens met België. Verhees schrijft de naam van dit gehucht op zijn kaart van de Meierij (einde achttiende eeuw) als 'Aal'. Op moderne kaarten schrijft men 'Aarle'. In 1623 is daar sprake van een erf *'aende dijck tot Poppel'* grenzend *aende Tolleneer'*.⁴⁴ Vermoedelijk werd de tol daar geheven bij de huidige brug over de Poppelse Lei. Het verkeer van

Tilburg naar Poppel passeerde deze brug, totdat er in de negentiende eeuw een rechte keiweg aangelegd werd onder de Goirle Overheide.⁴⁵ De tol te Aarle werd minstens tot 1677 verpacht. Latere vermeldingen ontbreken.

9. In 1637 werd verklaard dat in Tilburg altijd pachters of collecteurs van de heer van Drunen hebben gestaan, maar dat sedert een aantal jaren daar geen collecteurs aangesteld zijn geweest, vanwege een akkoord dat de inwoners van Tilburg en Goirle met de heer van Drunen gesloten hebben.⁴⁶ In 1611 werden de inwoners van Tilburg en Goirle vrijgesteld van de tol.⁴⁷ Waar in Tilburg die collecteurs hun tol inden, is uit de geraadpleegde gegevens niet of te leiden.

Afbeelding 2. Tolpunt te Aarle, voor het verkeer van Tilburg naar Poppel.

Er zijn verder twee toponiemen die met een tol in verband kunnen worden gebracht. Aan welke tol we bij deze toponiemen mogen denken blijkt niet direct uit de bronnen. We zullen zien dat gelet op de ligging aan de grens van Loon op Zand en Drunen de Tol van Venloon de beste kandidaat is.

a. In de eerste plaats wordt al in 1385 de Tolberch genoemd.⁴⁸ Deze veldnaam wordt door Smulders gesitueerd aan de noordzijde van Udenhout, onder Giersbergen aan de Oude Bossche Baan, dat is de weg van Loon op Zand naar Vught en 's-Hertogenbosch.⁴⁹ Dit tolpunt staat met (a) aangegeven op afbeelding 1.

b. Verder tekende Hendrik Verhees op zijn kaart van Loon op Zand (1773) en op zijn meierijkaart (einde achttiende eeuw) een cirkelvormige gracht waarbij hij de veldnaam Kommer schreef nabij de zuidgrens van Loon op Zand met Tilburg.⁵⁰ Op afbeelding 1 is dit punt gemarkeerd met (b). De oudst gevonden vermelding van deze naam dateert uit 1614. De gracht bestaat nog steeds. Toorians acht het mogelijk dat de gracht uit de middeleeuwen dateert en dat er aanvankelijk een verhoging aanwezig was binnen die gracht. Als de gracht uit de middeleeuwen dateert, dan lag hij toen tegen de noordrand van een strook natte grond die vanuit het westen nog verder naar het oosten doorliep en daar een droge doorgang vrijliet.⁵¹ 'Kommer' is een oud woord voor belemmering, of belasting. Gezien de ligging aan de grens van een territorium van een heer mogen we ook hier aan een tolpunt denken.

2.3 Samenvatting en interpretatie: de Tol van Venloon vanaf 1387

De geschiedenis van de Tol van Venloon vanaf 1387 is als volgt samen te vatten. In 1387 verpandde de hertogin van Brabant aan Pauwels van Haestrecht heerlijke rechten in Tilburg, Goirle, Drunen en ook de Tol van Venloon. Van Haestrecht hield toen al de heerlijkheid Loon op Zand in leen van de hertogin. Vóór de verpanding behoorde deze tol tot het hertogelijk domein. In de hertogelijke administratie wordt de tol vermeld in onder meer 1403-1404 en 1440. De tol wordt dan steeds samen met Drunense bezittingen opgesomd. In 1473 werden genoemde rechten onder nakomelingen van Pauwels van Haestrecht verdeeld. De Tol van Venloon kwam toen in bezit van Willem van Haestrecht, die ook de heerlijkheid Drunen kreeg. De tol bleef hierna tot aan het einde van het *Ancien Régime* bezit van de heer van Drunen.

De Tol van Venloon werd in de zeventiende en achttiende eeuwen enige tijd geïnd op minstens negen locaties: te Gansoijen, op drie plaatsen in Drunen, drie in Loon op Zand en op twee plaatsen in Tilburg en Goirle. In de achttiende eeuw werden van de negen tolplaatsen er nog slechts vijf verpacht. De tolplaatsen te Gansoijen, Loon op Zand op de weg naar Udenhout, in Tilburg en bij Aarle nabij de huidige grens met België gingen in de zeventiende eeuw teloor. Dit werd mede veroorzaakt door de vrijstelling van de tol die de inwoners van Tilburg, Goirle en Udenhout in de zeventiende eeuw kregen, waardoor de inkomsten van enkele tolplaatsen sterk verminderden. Waarom de tolinning te Gansoijen tussen 1637 en 1657 verloren ging, is nog onduidelijk: Mogelijk speelden politieke factoren hier een rol. Vanaf de laatste jaren van de Tachtigjarige Oorlog werd het platteland van de Meierij als buitenland beschouwd, en dienden invoerrechten betaald te worden voor de goederen die van daaruit naar de gewesten van de Republiek gingen.⁵² Gansoijen werd daarmee een grensplaats en dat kan de oude tolheffing door de Drunense heer verdrukt hebben.

Behalve dat er tolplaatsen verdwenen zijn er ook tolplaatsen ontstaan. Zo zal de tolheffing in Tilburg en Goirle pas in of kort na 1387 ingevoerd zijn, we komen daar nog op terug. Een ander tolpunt dat op zijn vroegst uit het einde van de veertiende eeuw zal dateren is de tol bij de Schaapsbrug over de Loonse Vaart. De Loonse Vaart werd pas in 1396 aangelegd tussen Kaatsheuvel en 's-Hertogenbosch.⁵³ Verder lijkt de tolheffing te Kaatsheuvel alleen zinvol vanaf het moment dat men over de dijk in noordwestelijke richting naar Raamsdonk kon. Deze dijk volgde de zogeheten Hoge Zandschel. Dit was een zandrug die al dan niet met veen overdekt was en door grafwerk en inklinking (verder) aan de oppervlakte kwam. De verkavelingsstructuren van de percelen aan weerszijden van de zandschel sluiten op een aantal plaatsen aan, waaruit volgt dat de zandrug op die plaatsen

ten tijde van het trekken van grenzen en het graven van sloten met veen bedekt en daarom niet waarneembaar was. Dat impliceert dat deze weg pas begaanbaar werd na de veenontginningen in dat gebied.⁵⁴ Als we het geheel overzien dan blijkt dat er veel dynamiek zat in de locaties waar de tol geheven werd.

3. De Tol van Venloon vanaf circa 1200 tot 1387

Uit de periode voor 1387 zijn geen bronnen over de Tol van Venloon bekend. We schetsen daarom eerst het kader waarin de ontwikkeling van het tolwezen in de regio van de latere Meierij van 's-Hertogenbosch vanaf de Merovingische tijd tot aan de veertiende eeuw geplaatsd en begrepen kan worden. Dat kader brengt ons tot de vraag wie de belangrijkste machthebber was in de plaatsen waar de tol geheven werd voor de komst van de hertog van Brabant in dit gebied. De bronnen wijzen naar Dirk III van Altena. De bezittingen en rechten van Van Altena worden daarna besproken en onderzocht wordt of deze gegevens consistent zijn met de hypothese dat Van Altena omstreeks 1200-1230 de Tol van Venloon bezat.

3.1. Het tolwezen vóór de veertiende eeuw

De oudste aanwijzing voor handel in de regio van de Meierij van 's-Hertogenbosch dateert uit de elfde eeuw. In 1028 en 1050 is sprake van de tol van Vught.⁵⁵ Dit kan een belasting op passerende handelswaren (riviertol of wegtol) geweest zijn, of een tol op verkochte handelswaren (markttol). Deze tol wijst in elk geval op handelsverkeer in Vught.⁵⁶ 's-Hertogenbosch zou aan het einde van de twaalfde eeuw gesticht zijn nabij een plaats waar al eerder gehandeld werd. Vught en 's-Hertogenbosch liggen niet ver van de plaats waar de Dommel en de Aa samenvloeien in de Dieze en wat verderop uitstromen in de Maas. Deze locatie kan de handel in die omgeving gestimuleerd hebben. In een recent artikel wordt aannemelijk gemaakt dat er omstreeks 1200 vermoedelijk ook in Eersel een markt bestond. Daar was de ligging aan een handelsroute van Antwerpen naar Keulen een gunstige factor. In Eersel werd een markttol geheven, terwijl er een wegtol geheven werd op een weg door de eninge van Kempen van Ravels over Eersel naar de Kattenrijt (aan de huidige grens tussen Nederland en België onder Schaft).⁵⁷

Uit het artikel over de tolgeweg door de Kempen blijkt dat de middeleeuwse geschiedenis van de tolleren verwant is aan die van de openbare rechtspraak. In grote lijnen kunnen we ons dat als volgt voorstellen:

- In het Frankische rijk kwamen gedurende de Merovingische en Karolingische tijd de openbare rechtspraak, tolleren en andere landsheerlijke rechten toe aan de koning. De uitvoering van de openbare rechtspraak en de inning van de tolleren was daarbij veelal opgedragen aan de plaatselijke graaf.⁵⁸
- Rond het jaar 1000 verzwakte het centrale gezag in Texandrië.⁵⁹ Hierdoor kwamen veel voorheen koninklijke rechten zoals de openbare rechtspraak en de tolleren op den duur in handen van regionale en plaatselijke potentaten. Dit hoeft geen continue ontwikkeling geweest te zijn. Er kan enige tijd verstreken zijn voordat plaatselijke potentaten het machtsvacuüm opvulden, op de ene plaats eerder dan op de andere. Uit de bronnen is de situatie van de openbare rechtspraak in de Meierij van 's-Hertogenbosch vanaf circa 1350 goed bekend. Ook is inmiddels een redelijk betrouwbaar beeld gereconstrueerd van de openbare rechtspraak in die regio vanaf omstreeks 1200 en meer hypothetisch vanaf omstreeks 1000.⁶⁰ Aan de geschiedenis van de tolleren in deze regio voor de veertiende eeuw is nog slechts sporadisch aandacht besteed, mede omdat de bronnen erg schaars zijn.⁶¹
- Omstreeks 1200 bezat de hertog van Brabant nog slechts enkele goederen en rechten in het gebied van de latere Meierij van 's-Hertogenbosch. Een halve eeuw later hadden de opeenvolgende hertogen de regio al grotendeels onder hun landsheerlijk gezag gebracht. Daarmee verwierf de hertog van Brabant ook het recht om in dit gebied tolleren te heffen. Waar plaatselijke heren die ondergeschikt werden aan de hertog eerder al tol inden, nam de hertog dat recht over. Op andere plaatsen kan de hertog een tol ingesteld hebben vanwege zijn positie als landsheer. Die ontwikkeling is vergelijkbaar met wat er met de openbare rechtspraak in die regio gebeurde. Ook daar nam de hertog dat recht over van veel plaatselijke heren voor zover die dat recht al uitoefenden en elders baseerde de hertog zich op zijn positie als landsheer.
- De hertog van Brabant gebruikte de tolleren als politiek en economisch instrument. Door bepaalde plaatsen of de onderdanen van bepaalde heren vrijstelling van zijn tolleren te verlenen werden loyaliteiten bevestigd en handelsstromen beïnvloed. De hertog reguleerde en stimuleerde de handel in de plaatsen onder zijn gezag. Zo werden de omwonenden van Eindhoven in 1232-1233 verplicht om hun waren in Eindhoven op de weekmarkt te brengen.⁶² Veel hertogelijke rechten werden op den duur weer effectief uitgeoefend door plaatselijke en regionale heren. Er zijn twee manieren waarop die heren hertogelijke rechten konden gaan exploiteren. De eerste is dat de hertog heerlijke rechten uitgaf (lang) nadat een betreffende plaats onder zijn gezag was gekomen, bijvoorbeeld omdat hij inkomsten nodig had. De andere mogelijkheid is dat een plaats een hertogelijk leengoed werd op het moment dat die plaats onder hertogelijk gezag kwam. Een heer droeg bepaalde rechten en bezittingen op aan de hertog. Hij kreeg die dan als leengoed terug, vermeerderd met bijvoorbeeld de rechtspraak (hoge of lager openbaar of slechts of over eigen goed) en eventueel gezag over de gemene gronden. Later, vanaf de veertiende eeuw, was er ook sprake van uitgekristalliseerde heerlijkheden die in bun geheel opgedragen werden en als leen terugontvangen.

Uit de bronnen is of te leiden of tolleren al dan niet al in handen van de heer waren, voordat de heer een leenband aanging met de hertog. Als de tol vanuit zijn domein door de hertog uitgegeven werd, zonder dat de plaatselijke heer die rechten al eerder had, dan diende die heer voor dat recht meestal een jaarlijkse cijns te betalen. Die cijnsen zijn geregistreerd in de cijnsboeken van de hertog en in de rekeningen van de hertogelijke rentmeesters die vanaf 1340 deels bewaard zijn gebleven. Als de plaatselijke of regionale heer de tolleren al inde voordat hij een leenband aanging met de hertog, betaalde hij daarvoor in de regel geen jaarlijkse cijns aan de hertog. Voorbeelden zijn de wegtolleren in de heerlijkheden Heeswijk⁶³ en Aalst, Valkenswaard en Waalre.⁶⁴

Een aantal wegtolleren zit verstopt achter de term 'weggeld'. Dat woord werd voor verschillende zaken gebruikt. De meest gebruikelijke betekenis is het weggeld dat ingevoerd werd ter gelegenheid van de verbetering (bijvoorbeeld bestrating) van een wegdeel.⁶⁵ De gemeenschap of heer die weggeld mocht gaan heffen betaalde daarvoor een jaarlijkse cijns (vaak ook weggeld genoemd) aan de hertog van Brabant en later aan de Staten-Generaal. Met de opbrengst van het weggeld diende de weg onderhouden te worden. Of de inkomsten van het weggeld daar ook voor gebruikt werden is moeilijk na te gaan. De oudste vermelding van weggeld in de Meierij dateert uit 1340. In dat jaar werd in Oisterwijk een bedrag betaald aan de hertog voor het 'wechgelt'.⁶⁶ In Helmond is in 1402 sprake van twee mud rogge betaald 'uit der dycprovenden ende uit den wechgelde, totter stat van Helmont behorende'.⁶⁷ De 'Dycprovenden' was een belasting die inhield dat de mensen 'omtrent een mijl by der stad wonende' verplicht waren voor het onderhoud van wegen, poorten en bruggen van de stad een aantal roggeschoven te geven. Wie geen schoven gaf, was verplicht tot betaling van het weggeld.⁶⁸ In Eindhoven noemde de heer in 1440 het weggeld als een van zijn rechten, maar de opbrengst kwam toe aan de stad.⁶⁹

Er zijn enkele vermeldingen bekend van het weggeld in de Meierij die niet in verband te brengen zijn met een bekende verbetering of verharding van een weg, zoals in Waalwijk in 1378,⁷⁰ in Boxtel in 1439,⁷¹ in Heeze en Leende in 1440,⁷² in Cranendonck omstreeks 1515⁷³ en in Geldrop in 1758.⁷⁴ ik vermoed dat hier de algemene wegtol bedoeld wordt. In 1527 werd in Waalwijk het weggeld ingevoerd ter gelegenheid van de verharding van een wegdeel en in 1657 gebeurde dat in Boxtel. Dat zou dan voor de tweede keer moeten zijn geweest, wat niet voor de hand ligt.⁷⁵ Men zou kunnen denken dat het weggeld eerder ingevoerd werd bij een andere verbetering van de weg. Maar in dat geval zouden we in de rekeningen van de hertogelijke rentmeesters en cijnsboeken (bewaard vanaf 1340) inkomsten van deze weggelden voor zover niet opnieuw verpand moeten vinden. Dat is niet het geval, zodat deze weggelden kennelijk niet ingevoerd zijn tegen betaling van een recognitiecijs aan de hertog. Een tweede argument is dat al die plaatsen een machtige plaatselijke heer hadden, die eertijds op eigen titel een wegtol geïnd kan hebben. In heerlijkheden die vanaf de veertiende eeuw ontstonden door delegatie van overheidsgezag (verpanding of belening) zonder dat die plaatsen eerder een plaatselijke heer hadden, werden geen vermeldingen van een wegtol (of weggeld in de betekenis van wegtol) aangetroffen. Woorden werden eertijds niet consequent gebruikt en de precieze betekenis van bepaalde termen moet vaak uit de context blijken.⁷⁶ Bovendien onderging het gebruik van veel woorden ook in de loop der tijden een verandering.⁷⁷ Alles wijst er op dat weggeld hier als synoniem voor wegtol gebruikt werd.⁷⁸ Deze constatering is later in dit artikel nog van belang.

Samengevat: vanaf omstreeks 1000 verzwakte het koninklijke gezag in Texandrië. Koninklijke rechten als de openbare rechtspraak en het innen van weg-, rivier- en markttollen kwamen op een aantal plaatsen op den duur in handen van lokale en regionale potentaten, veelal in de dertiende eeuw opgevolgd door de hertog van Brabant. De tollenaars kunnen ons daarom hier en daar nader informeren over het machtsbereik van plaatselijke of regionale machthebbers voor de komst van de hertog van Brabant.

3.2. De Tol van Venloen voor 1387: een hypothese

Als we dit bredere kader willen toepassen op de Tol van Venloen dan is de eerste vraag wat de oudste plaatsen waren waar de tol geheven werd. Die vraag is moeilijk te beantwoorden, omdat het systeem erg dynamisch was: er kwamen tolpunten bij en er verdwenen er ook. Als we de tolpunten die later ontstonden buiten beschouwing laten dan bevonden de oudste tolplaatsen zich mogelijk te Gansoijen, Drunen en Loon op Zand. Op grond van de geschiedenis van het landschap kunnen we een verder onderscheid maken tussen oude en minder oude tolpunten.

Op de twee tolpunten in het centrum van Drunen (nummer 1 en 2 op afbeelding 1) werd het verkeer op de Langstraat belast. Deze weg verbond onder andere de handelssteden 's-Hertogenbosch en Geertruidenberg.⁷⁹ Over de opkomst van de landroute is weinig bekend. Waalwijk moet vóór 1200 al deels ontgonnen zijn. De Bont schrijft dat rond '1300 ter hoogte van Waalwijk en Baardwijk de achterkade die later een deel was van de Langstraat al bestaan moet hebben. Hij baseert zich daarbij op de datering van de oudste delen van de overgebleven kerktoren van Baardwijk, die uit die periode zouden dateren.⁸⁰ Aan vervoer van goederen over deze Langstraat zal weinig behoefte zijn geweest zolang men over de Maas kon varen. Daaraan kwam een eind toen even voor 1250 de Maas bij Heusden werd afgedamd. Het is gezien deze gegevens onwaarschijnlijk dat rond 1200 al tol geïnd werd op de Langstraat. Het belang van het tolpunt aan de noordoostzijde van Drunen (nummer 3) was erg afhankelijk van het verkeer komende van de Langstraat, maar dit tolpunt zou eventueel ouder kunnen zijn.

Verder is van belang dat het betreffende gebied eertijds grotendeels bedekt was met veenmoerassen. Er bevond zich een aantal ontginningskernen, zoals Drunen en de hoger gelegen gronden van de huidige Loonse en Drunense duinen, waar in de middeleeuwen de zandverstuivingen veel beperkter van omvang waren dan thans het geval is. Smulders (1971) wijst erop dat de weg van Udenhout naar Loon op Zand een van weinig manieren was om met droge voeten vanuit het zuiden (bijvoorbeeld Antwerpen) naar Loon op Zand te reizen. Dat is de tegenwoordige Loonse Molenstraat - Waalwijkse Baan. Eenmaal op de hogere zandgrond van Loon op Zand kon de reiziger recht door naar het noorden en via Waalwijk de Maas over, of rechtsaf over wat nu de Loonse en Drunense Duinen is, naar Drunen, of naar Helvoirt en Vught of 's-Hertogenbosch. Deze weg stond ook bekend als de Hollandse weg.⁸¹ Gansoijen lag aan deze oude route nabij een plaats waar die route de Maas kruiste. Tollenaars werden bij voorkeur geïnd op plaatsen waar een weg een rivier of natte strook kruiste, omdat de wagens op zo'n plaats geen kleine omtrekkende beweging konden maken om de tol te vermijden. Gansoijen lijkt daarom een oude tolplaats.

De cirkelvormige gracht bij de Kommer lag niet aan de weg van Udenhout naar Loon op Zand, maar op enige afstand daarvan aan de (latere) weg van Tilburg naar Loon op Zand. Die weg wordt in 1269 al genoemd als de zuidgrens van de heerlijkheid Loon op Zand. De situering aan de grens van een territorium nabij de plaats waar een route een drassige strook doorkruist wijst mogelijk op een oude tolplaats. Verder dienen nog de Tolberch (vermeld in de veertiende eeuw) nabij de grens tussen Udenhout en Drunen en de tolplaats aan de zuidoostzijde van de heerlijkheid Loon op Zand (nummer 6) als mogelijk oude tolplaatsen van de Tol van Venloen vermeld te worden. Voor de Kommer en de Tolberch is het verband met de Tol van Venloen overigens niet bewezen, terwijl van tolplaats nummer 6 alleen maar gezegd kan worden dat die tolplaats niet aantoonbaar jong was. Hiermee hebben we op grond van historische bronnen en landschappelijke kenmerken de tolpunten geïdentificeerd die tot de tijd vóór de komst van de hertog van Brabant kunnen teruggaan. Daarmee willen we niet beweren dat we alle laatmiddeleeuwse tolplaatsen van de Tol van Venloen met zekerheid vastgesteld hebben. Daarvoor zijn de bronnen te schaars en was het systeem te dynamisch. Wel is het de beste benadering die we konden maken. Als we het geheel overzien dan wijzen de historische en landschappelijke gegevens op vroege tolheffing te Drunen (noordoostgrens en zuidgrens), Gansoijen en Loon op Zand (aan de zuid en zuidoostelijke grens).

De volgende vraag is: is er in de periode voor de komst van de hertog een persoon aan te wijzen met belangrijke rechten in die plaatsen? Ja, zo iemand is uit historische bronnen bekend. Op 8 februari 1232 verkocht Dirk III van Altena Drunen en Waalwijk aan de hertog van Brabant.⁸² Aangenomen wordt dat ook Loon op Zand en Gansoijen in deze verkoop inbegrepen waren.⁸³ Dit rechtvaardigt de hypothese dat Dirk III van Altena rond 1200-1230 een wegtol inde voor het passerende handelsverkeer in de plaatsen onder zijn gezag. Om deze hypothese te toetsen wordt hierna de aard en de omvang van het bezit van Dirk III van Altena in de regio Drunen-Loon op Zand omstreeks 1230 besproken.

3.3. Het bezit van Dirk III van Altena in de regio Drunen-Loon op Zand rond 1230

Hierna eerst aandacht voor de Van Altena's. Wie waren zij en wat waren hun bezittingen? Dan brengen we het huis te Drunen voor het voetlicht en bespreken hierna de plaatsen die rond 1230 tot de heerlijkheid Drunen behoorden. We gaan in op het ontstaan van Waalwijk, de rechtspraak in Drunen en Waalwijk en het gezag over de gemene gronden in deze regio rond 1230. Dan volgen de markten in dit gebied, omdat die ook een aanwijzing kunnen zijn voor de ligging van oude handelswegen en plaatsen van tolheffing. Tot slot wordt de vraag onderzocht waarom de Tol van Venloen niet geheven werd te Waalwijk. Deze plaats behoorde immers ook onder het gezag van Dirk III van Altena.

3.3.1. De Van Altena's

Volgens Klaversma stammen de twaalfde-eeuwse heren van Altena af van de heren van Uitwijk. De Van Uitwijks, die in en bij Uitwijk veel allodiaal goed bezaten, kunnen tot de hoge Teisterbantse adel worden gerekend⁸⁴ Misschien hadden ze landsheerlijke rechten verkregen van hun leenheer, de graaf van Kleef, als opvolger van de graven van Teisterbant. Het bezit van de heren van Altena benoorden de Maas lag vooral langs de Alm, in Uitwijk en een beetje bij hun slot in het gehucht Zandwijk onder Almkerk. Van Kleef hielden ze onder andere de Woudrichemmer Waard te leen. Zij bezaten ook het stroomregaal op de Alm en een deel van de Maas.⁸⁵

Dirk I van Altena wordt in 1143-1172 vermeld in vooral Utrechtse en Hollandse oorkonden.⁸⁶ In 1189 word Dirk II van Altena met zijn zoon Boudewijn genoemd.⁸⁷ Boudewijn zou gehuwd geweest zijn met Margareta van Gent⁸⁸ Boudewijns zoon Dirk III van Altena werd rond 1170 geboren.⁸⁹ Dirk III van Altena was eerst gehuwd met Maria en later met Imaina.⁹⁰ Dirk III van Altena was voogd voor de abdi van Sint-Truiden en bezat in die hoedanigheid goederen die zijn voorgangers en hijzelf van de abdi geïsurpeerd hadden.⁹¹ Op latere leeftijd heeft hij weer veel geschonken aan kloosters en abdijen. Rond 1240 bouwde hij een eigen klooster, Sint-Elisabethsdal, te Nunhem. Hij overleed in 1242.⁹²

Dirk III van Altena was een medestander van Lodewijk, graaf van Loon. Lodewijk van Loon maakte aanspraken op Holland, zodat Dirk III van Altena steeds bedacht zal zijn geweest op een aanval door Holland. In 1212 sloot hij met Jan, heer van Heusden, een verdrag tot wederzijdse bijstand. Dirk III van Altena bleef Lodewijk van Loon trouw tot het overlijden van laatstgenoemde in 1218. Daarna was er een verzoening tussen Holland en Loon. Dirk III van Altena deelde daarin en hij behoorde tot het Hollandse blok toen omstreeks 1223 de Utrechtse bisschop de vijand van Holland en Gelre was geworden. Op 7 mei 1230 verklaarde Dirk dat hij zijn slot Altena en zijn allodium daar van Floris, graaf van Holland, in leen hield. Vermoedelijk gebeurde dat omdat de hertog van Brabant zijn machtspositie in de Meierij in die tijd aanzienlijk versterkt had en het gebied van Dirk III van Altena bedreigde. In die situatie koos Dirk III van Altena de kant van de Hollandse graaf. In 1232 verkocht hij Drunen en Waalwijk aan de hertog van Brabant.⁹³ De bekende gegevens over Dirk III van Altena geven geen informatie over hoe hij bezit en rechten in Drunen en Waalwijk verkreeg.

3.3.2. Het huis te Drunen

De hertog bezat in 1340 in Drunen eigen grond (*terra domini ducis*) en een huis (*domus domini ducis*).⁹⁴ Voor de Meierij is dat een betrekkelijk zeldzame situatie. In de rekening van de hertogelijke rentmeester van circa 1340 wordt grond van de hertog vermeld, niet alleen in Drunen, maar ook in Sint-Oedenrode, Maren, Eersel, Oirschot en Orthen. Een huis van de hertog wordt vermeld in Drunen, Sint-Oedenrode, Tongelre en 's-Hertogenbosch.⁹⁵ De hertog was rond 1200 een nieuwkomer in dit gebied. Het is niet geheel uit te sluiten dat hij huizen liet bouwen. Zo is bekend dat er rond 1340 in Tongelre op kosten van de hertog een lakenhal gebouwd werd.⁹⁶ Toch zullen de meeste hertogelijk huizen door hem van eerdere heren zijn overgenomen. Dat blijkt uit het gegeven dat de hertog (behalve in 's-Hertogenbosch) alleen huizen bezat in plaatsen waar voor zijn komst een plaatselijke heer bekend is. Het is daarom aannemelijk dat de hertog het huis te Drunen van een eerdere heer heeft overgenomen. Wie was die plaatselijke heer? Zoals gezegd kocht de hertog van Brabant de heerlijke rechten in Drunen in 1232 van Dirk III van Altena. Ook uit een akte uit 1230 blijkt dat Dirk III van Altena de openbare rechtspraak te Drunen bezat.⁹⁷ In de regio van de latere Meierij waren de openbare rechtspraak en het (versterkte) huis of burcht in een plaats voor de komst van de hertog nagenoeg altijd in handen van dezelfde heer.⁹⁸ Het is daarom aannemelijk dat bij de koop van Drunen in 1232 het huis te Drunen inbegrepen was. In 1387 werd het huis met de heerlijkheid Drunen door de hertog verpand aan de nieuwe plaatselijke heer.⁹⁹ Bij de gedetailleerde beschrijving in 1440 van het leengoed Loon op Zand, Tilburg, Goirle en Drunen en in latere hertogelijke leenboeken wordt het huis niet meer genoemd¹⁰⁰

Waar heeft dit huis gestaan? Het kasteeltje van Drunen, zoals dat vanaf de zeventiende eeuw bekend is, staat net buiten de grenzen van de latere gemeente Drunen in Nieuwkuijk. Nu heet het daar 'Het Land van Ooit'. Het bijbehorende landgoed strekte zich ook over Drunen uit. De naam van dit huis, 'Steenburgh', wordt in 1670 voor het eerst vermeld.¹⁰¹ Volgens Kamma zouden kasteel en tuin omstreeks 1670 zijn ontstaan. In tegenstelling tot de in de middeleeuwen gebouwde kastelen en versterkingen doet de weinig strategische ligging van dit kasteel vermoeden dat het hier primair ging om het creëren van een aangename woonplaats voor permanente of semipermanente bewoning.¹⁰² Toch is het huis ouder. Philips, baron van Leefdael, schreef in de zeventiende eeuw: '*Drunen. Aldaer is gheleegen een huys, toebehoorende de vrouwe van Drunen voorsc(reven), hebbende ten deele van outs daer ghestaen, ende ten deele nu een jaer of 8 of 9 gheleeden daer van nieus ghehout, nu op nieuws een formeel slot ende casteel.*'¹⁰³ De verbouwing van het huis was in 1654 gaande.¹⁰⁴ Het is onduidelijk wat Van Leefdael met 'van outs' bedoelt. Als hij 'sinds mensenheugenis' bedoelt, mogen we daar een periode van ruim anderhalve eeuw voor rekenen.¹⁰⁵ in dat geval stond de voorganger van 'Steenburgh' er al rond 1500.

Is dit het in 1340 vermelde huis, dat in 1387 hertogelijk leengoed werd? Omdat dit hertogelijk huis in 1440 en later niet meer als deel van het leengoed vermeld wordt, zal het voor 1440 vervallen en verdwenen zijn. Steenburgh was geen hertogelijk leengoed. Het is daarom aannemelijk dat Steenburgh pas in of kort na 1473 gebouwd werd, toen Drunen losgemaakt werd van Tilburg en Goirle en weer een eigen heer kreeg. Waar het eerdere hertogelijk huis stond, is uit de bronnen niet af te leiden. Wellicht sporen historici of archeologen het eerdere middeleeuwse huis te Drunen nog eens op. Een archeologisch interessante locatie is het centrum van Drunen bij de kerk, waar zich een hoge zandrug in het veen bevond.¹⁰⁶

3.3.3. Het gezag van Dirk III van Altena in Drunen, Waalwijk, Loon op Zand en Gansoijen.

Op 8 februari 1232 deed Dirk III van Altena afstand van de heerlijkheid en de rechtspraak van Drunen en van Waalwijk (*dominium et iuridictio de Drone et de Walewyc*) ten behoeve van de hertog van Brabant, waarbij hij zich de inkomsten voorbehoudt, totdat de hertog hem 185 mark zal hebben betaald. De oorkonde vermeldt dat ook andere *villae* en lieden van heer Riguard en zijn zonen bij deze verkoop inbegrepen waren.¹⁰⁷ *Villae* kan vertaald worden met heerlijkheden of met landgoederen.¹⁰⁸ Ik interpreteer deze passage als volgt. Heer Riguard en zijn zonen hielden goederen in leen van Dirk III van Altena en zij hadden op hun beurt weer 'lieden', ofwel achterleenmannen. Hun leengoederen zullen dan in 1232 hertogelijke lenen geworden zijn, zoals in 1231 ook met de lenen van het graafschap Sint-Oedenrode gebeurde.¹⁰⁹ Welke hertogelijke lenen rond 1230 door heer Riguard en zijn zonen van Dirk III van Altena in teen gehouden zijn, is niet met zekerheid te zeggen. Leengoederen in of nabij Drunen komen daarvoor het eerst in aanmerking. De beste kandidaat is dan het hertogelijk leengoed Nieuw Hulten, waaraan in de veertiende eeuw zeven achterleenmannen verbonden waren.¹¹⁰ Nieuw Hulten liep dwars door de latere gemeente Drunen. Een ander leengoed kan Gansoijen geweest zijn. Gansoijen ressorteerde eertijds onder de schepenbank van Drunen, en volgens gegevens vanaf de vijftiende eeuw waren ook aan dit leen achterleenmannen verbonden.¹¹¹ Steurs rekent ook Loon op Zand tot de andere *villae*.¹¹² Omdat ik die *villae* van heer Riguard interpreteer als leengoed van Dirk III van Altena, ben ik daar minder stellig in.

In 1233 of 1234 schonk Hendrik I, hertog van Brabant, aan de abdi van Tongerlo het patronaatsrecht van de kerken van Waalwijk, Loon op Zand en Drunen.¹¹³ Het is welhaast zeker dat de hertog het patronaatsrecht van de kerken van Drunen en Waalwijk in 1232 met de rechtsmacht in die plaatsen van Dirk III van Altena verwierf. Omdat het patronaatsrecht van de kerk van

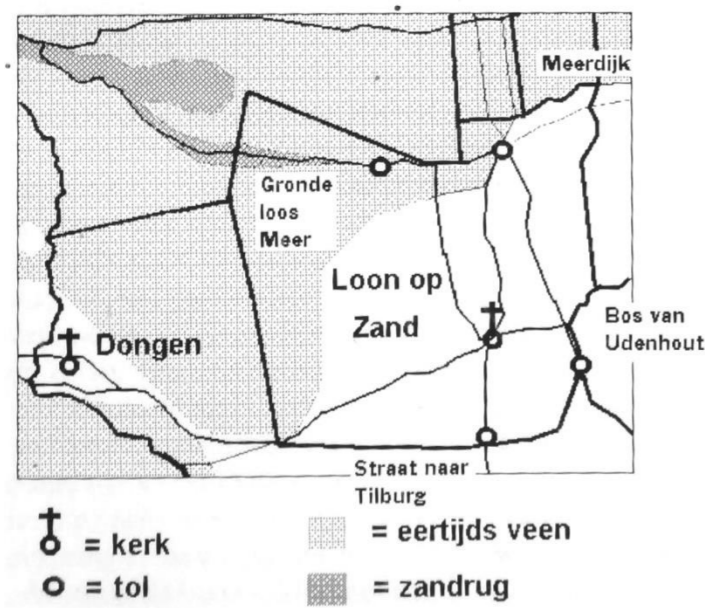
Loon op Zand tegelijkertijd met die van Drunen en Waalwijk aan de abdij van Tongerlo geschonken werd, is het aannemelijk dat de hertog ook dit patronaatsrecht in 1232 verwierf.¹¹⁴ Het is dan niet al te gewaagd om te veronderstellen dat Dirk III van Altena voor 1232 ook in Loon op Zand nog andere bezittingen en/of rechten had.

Gansoijen lag eertijds ten zuiden van de Maas. Volgens Van der Hammen stroomde een arm van de Oude Maas in de middeleeuwen ten noorden van Gansoijen.¹¹⁵ Gansoijen hoorde bij het bisdom Luik en het is inderdaad onwaarschijnlijk dat het bisdom Luik hier als het ware een voet over de Maas zette. Gansoijen werd in 1262 *villa ducis Brabantie que vocatur Oye* genoemd.¹¹⁶ Het huis te Gansoijen werd omstreeks 1312-1320 met andere goederen door Jan van Oyen in leen gehouden van de hertog van Brabant.¹¹⁷ De openbare rechtspraak te Gansoijen was tot 1666 niet verbonden aan het huis te Gansoijen, maar aan de heerlijkheid Drunen. Dat maakt het aannemelijk dat ook Gansoijen eertijds tot het bezit van Dirk III van Altena behoorde.¹¹⁸ Of ook de kerk van Gansoijen een eigenkerk van de Van Altena's geweest is, is niet bekend. De kerk zou bij de overstroming van 1421 verdronken zijn. Na 1421 werd er een zondagsmis opgedragen in de kapel in het versterkte huis of kasteel van Gansoijen. Gansoijen behoorde na 1421 tot de parochie Waalwijk.¹¹⁹ De oudste vermelding van de kapel in het kasteel dateert uit 1400.¹²⁰

Een ander kerkelijk recht was de tiend. De hertog van Brabant bezat volgens dertiende-, veertiende- en vijftiende-eeuwse bronnen tienden te Gansoijen,¹²¹ Drunen¹²² en Loon op Zand.¹²³ Hoe de hertog deze rechten verwierf is niet bekend, zowel tienden als patronaatsrechten waren aanvankelijk in handen van de eigenaar van de kerk. Later raakten deze rechten in veel plaatsen verdeeld. Misschien verwierf de hertog in 1232 van Dirk II van Altena zowel de patronaatsrechten als de tienden in Drunen, Waalwijk, Gansoijen en Loon op Zand, maar het is ook mogelijk dat deze rechten al eerder verdeeld en in verschillende handen waren.

3.3.4. Het gezag van Dirk III van Altena in Dongen

In zijn proefschrift schrijft Karel Leenders dat het oostelijk deel van Dongen (het deel ten oosten van de rivier De Donge) bij de heerlijkheid Loon op Zand hoorde. Na 1269 zou de heer van Loon op Zand het oostelijk deel van Dongen in leen uitgegeven hebben, waardoor dat een Brabants achterleen werd.¹²⁴ Volgens de grensomschrijving van Loon op Zand kan dit niet waar zijn. De heerlijkheid (*villa*) Loon op Zand werd op 4 mei 1269 door hertog Jan I in leen gegeven aan Willem, heer van Home, met de hoge en lage rechtspraak, met de heiden, moeren en woeste gronden, alsmede eenderde van de tienden van Tilburg en bouwland, bossen en beemden in Udenhout.¹²⁵ De grenzen van de heerlijkheid worden in de betreffende oorkonde omschreven als: *sitam inter silvam de Eudenhout et den Grondelosen Merken et etiam Merendyc, quod iacet retro Waelvtyc et Baerdwtyc usque ad vicum qui iacet inter Tilborgh et Venloene*. In een vijftiende-eeuws leenboek van de hertog zijn deze grenzen beschreven als: *'tusschen dat bosch van Udenhout ende den Grondelosen Meerken ende den dijk die leeght achter Waelwyck ende Baerdwyck totter straten toe die leeght tusschen Tilborch ende Venloen'*.¹²⁶ Het bos Udenhout lag in het oosten, het Grondelosen Meerken in het westen, de Meerdijk in het noorden en de straat tussen Tilburg en Loon op Zand in het zuiden. De grensomschrijving van de enigszins rechthoekige heerlijkheid volgt daarmee het formulier waarmee ook de grenzen van percelen en landgoederen in het middeleeuwse Bossche Protocol omschreven zijn: grenzend met de ene zijde aan ... met de andere zijde aan ... met het ene einde aan ... met het andere einde aan (zie afbeelding 3).¹²⁷ Uit deze grensomschrijving blijkt dat de grens van Loon op Zand in 1269 al (grotendeels) dezelfde was als die uit latere eeuwen, die weer als basis diende voor de latere gemeentegrenzen. Bovendien omspannt de beschrijving van de 'wildert' van Dongen nauwkeurig de latere gemeente Dongen, inclusief het deel ten westen van het riviertje de Donge. Die westkant is dus niet pas een eeuw later aan Dongen toegevoegd, zoals Leenders in 1996 schreef.¹²⁸

Afbeelding 3. Begrenzing van de heerlijkheid Loon op Zand.

In 1288 was er een geschil over rechten in Dongen. Gerard van Ysga - en na diens dood zijn drie zonen Gerard, Wouter en Arnoud - hield goed te Dongen in ken van Willem, heer van Altena en van Home, die op zijn beurt dit goed weer in leen hield van de hertog van Brabant. Wouter Volkart kocht dit leengoed van de zonen Van Ysga. Hij kreeg dit goed vervolgens in leen van Willem, heer van Altena en van Home. Het goed bestond toen uit cijzen ter waarde van 50 schellingen per jaar en de lage rechtsmacht (boeten tot een maximum van 3 schellingen). Wouter Volkart klaagde dat dit minder was dan dat zijn voorganger in leen hield. Scheidslieden deden een uitspraak in dit geschil. Er werd overeengekomen dat Wouter Volkart voortaan van Willem in leen zou houden: (1) de helft van: (a) de rechten in de gemene gronden in Dongen, waarvan de grenzen omschreven werden, (b) de tienden, (c) de hoge rechtspraak en (d) al het andere goed dat Willem, heer van Altena en van Home in Dongen bezit; (2) het volledige bezit van: (a) 30 bunder 'wilderden naestgheleghen den dorpe van Dongene' en (b) de lage rechtspraak (inkomsten van de boeten tot 3 schellingen). Willem, heer van Altena en van Home accepteerde de uitspraak en beleende Wouter Volkart overeenkomstig.¹²⁹

Ik interpreteer deze gegevens als volgt: aanvankelijk bezat Willem, heer van Altena en van Home, grond in Dongen met de lage rechtspraak, vermoedelijk slechts over dat goed. Later, maar al voor 1288, werd de grond vercijsd, de opbrengst was 50 schellingen per jaar. Wouter Volkart beweerde in 1288 dat ook ander bezit tot het leengoed behoorde, onder andere de gemene gronden, de tienden en de hoge rechtspraak. De scheidsrechters besloten dat de leenheer en de leenman de inkomsten uit deze betwiste rechten samen moesten delen. De 50 schellingen worden in de uitspraak niet meer genoemd. Het kan een cijns zijn die betaald werd uit de genoemde 30 bunder wildert, of een deel vormen van het genoemde andere goed van Willem van Home.

Uit het voorgaande blijkt dat in 1288 het gezag over de gemene gronden en de openbare rechtspraak in Dongen door Willem, heer van Altena en van Home als Brabants leen gehouden werd. Hij bezat toen dus de gerechtsheerlijkheid Dongen. Hoe kwam Willem in het bezit van de rechtspraak en de gemene gronden in Dongen? Leenders stelt dat Dongen in 1269 nog niemandsland was en dat Willem Dongen vanuit zijn heerlijkheid Loon op Zand onder zijn gezag bracht, bijvoorbeeld door in Dongen ontginningen aan te pakken. Met dat doel moet hij het gebied dan in leen ontvangen hebben van de hertog die aldus zijn

wildemisregaal te gelde maakte. Vervolgens heeft hij op de Dongense zandrug een dorp met kerk laten stichten. Misschien was Gerard van Ysga wel zijn *locator* (de man die een nieuwe nederzetting op poten moest zetten).¹³⁰ Er is in Dongen nog geen schervenmateriaal gevonden dat van voor 1300 dateert.¹³¹ Maar dit bewijst niet dat er geen bewoning was. In 1288 bezat Willem, heer van Altena en van Home, er cijnzen en tienden. De tienden wijzen op in cultuur gebracht land. Als er akkers waren zullen er in Dongen in 1288 ook al wel boeren gewoond hebben.

Het is niet geheel uit te sluiten dat in Dongen ouder bezit van Dirk III van Altena was gelegen dat in 1232 niet verkocht werd aan de hertog van Brabant. Dit scenario wordt ondersteund door het feit dat de in 1299 genoemde Willem, heer van Altena en van Home, een deel van de voormalige bezittingen van Dirk III van Altena erfde. Dirks bezittingen werden in 1242 geërfd door diens neven Engelbert en Willem van Home. Willem werd heer van Altena en erfde mogelijk ook het goed in Dongen.¹³² Deze Willem overleed in 1264 en had een zoon of kleinzoon Willem (overleden in 1300), die in 1288 Dongen in leen hield van de hertog.¹³³

Een tweede argument voor Dongensbezit van Dirk III van Altena vormt de kerkpatroon in Dongen en de poging van de abdij van Tongerlo om het patronaatsrecht van die kerk in bezit te krijgen. In 1343 eiste de abdij van Tongerlo het patronaatsrecht van de kerk van Dongen op. De heer van Dongen, dat was toen Willem van Duvenvoorde, beweerde dat hij dat recht bezat. De twee scheidsrechters concludeerden dat de kerk van Dongen van Willem van Duvenvoorde was.¹³⁴ De kerkpatroon van de kerk van Dongen was (en is) Sint-Laurentius. Deze heilige verwijst mogelijk naar een kerkstichting door de Van Altena's.¹³⁵ Via Van Altena kunnen deze rechten bij Willem van Home terechtgekomen zijn en hierna bij Willem van Duvenvoorde.¹³⁶ De abdij van Tongerlo kan in 1343 haar pretenties gebaseerd hebben op de gedachte dat zij ruim een eeuw eerder de patronaatsrechten van de kerken die eertijds van Dirk III van Altena waren, van de hertog verkregen had. Als de Dongense bezittingen van Dirk III van Altena in 1232 niet overgegaan waren naar de hertog, dan concludeerden de scheidsrechters terecht dat Willem van Duvenvoorde de rechtmatige eigenaar was van het patronaatsrecht van de kerk van Dongen.

Er is een aanwijzing dat de Dongense kerk jonger is dan 1232. Hiervoor zagen we dat de tienden in Dongen in 1288 gedeeld werden door de leenman en leenheer en dat dit er op kan wijzen dat de tienden een betwist en daarom nieuw element waren in de leenverhouding. Ook als de kerk van Dongen pas na de 1232 gebouwd werd, werd Willem van Duvenvoorde terecht als eigenaar van die kerk aangewezen. In dat geval is onduidelijk waarop de abdij van Tongerlo haar aanspraken baseerde.

De hier besproken bronnen laten nog geen overtuigende interpretatie toe. Mijn voorkeur gaat uit naar het volgende scenario. Rond 1230 was er sprake van een grondheerlijkheid in Dongen van Dirk III van Altena, waartoe de lage rechtspraak over eigen bezittingen behoorde. Van Altena bezat er cultuurland. Met de emancipatie van horigen kan de rechtspraak geleidelijk een openbaar karakter gekregen hebben. De grond werd vercijsd en bracht hierna 50 schellingen per jaar op. Een Willem van Altena en Home, als opvolger van Dirk III van Altena, liet in Dongen een kerk bouwen. Omdat Dirk III van Altena een anti-hertog koers gevaren heeft, zal Dongen pas na 1242 een leen van de hertog geworden zijn. Ergens in de periode 1242-1288 droeg een Willem van Altena en Home (een deel van) zijn rechten en bezittingen te Dongen op aan de hertog, die hem vervolgens beleende met de heerlijkheid Dongen, waartoe het gezag over de gemene gronden en de hoge rechtspraak behoorde. In de dertiende eeuw was het aangaan van een leenband met de hertog een mogelijkheid om die rechten te verkrijgen van de hertog, dan wel niet aan hem te verspelen. De hertog maakte als landsheer aanspraak op de openbare rechtspraak en het gezag over de gemene gronden.

Deze Dongense rechten werden door (de zonen van) Gerard van Ysga van Willem, heer van Altena en van Horne in leen gehouden en zij profiteerden - mogelijk stilzwijgend - van het uitbreiden van de heerlijke rechten in Dongen. De volgende leenman, Wouter van Volkart, wenste de uitgebreide rechten waartoe ook tienden behoorden formeel te verkrijgen. Het daarop volgende geschil werd in 1288 opgelost.

3.3.5. De burenen van Dirk III van Altena

We kunnen het territorium van Van Altena ook definiëren door te kijken naar de aangrenzende gebieden. In het zuiden werd het machtsbereik van Dirk III van Altena (of zijn voorganger) omstreeks 1200 begrensd door de heer van Tilburg, die minstens gegoed was in Westtilburg (het latere Tilburg), Oosttilburg (later een deel van Oisterwijk) en Helvoirt. Volgens Steurs behoorde ook het bos van Udenhout hiertoe.¹³⁷ Tussen 1205 en 1223 nam de hertog van Brabant deze bezittingen over en Dirk III van Altena kreeg daarmee de hertog als buurman ten zuiden van zijn heerlijkheid. Aan de noordwestzijde was de graaf van Holland zijn buurman. Hier lag een veengebied waar 's Gravenmoer, Waspik, Capelle, Sprang en Besoijen zouden ontstaan. Verder naar het oosten grensde het bezit van Van Altena aan het Land van Heusden (Baardwijk, Oud-Heusden, Herpt en Hedikhuizen). De rechten over Vlijmen, Oud-Heusden, Engelen en Hedikhuizen hield de heer van Heusden in leen van de graaf van Gelre.¹³⁸ Aan de noordoostzijde lag Nieuwkuijk als een leen van de heer van Hoogstraten ingeklemd tussen het territorium van Van Altena en het Land van Heusden (Onsenoort en Vlijmen). In het westen grensde het bezit van Dirk III Van Altena aan het Land van Breda, of aan nog heerloze veengebieden.

Figuur 4. Visuele weergave van het machtsbereik van Dirk III van Altena.

3.3.6. Het ontstaan van Waalwijk

Volgens De Bont woonden rond 1000 op de zuidelijke oeverwal van de Maas al mensen. Vanaf deze uitvalsbasis aan de rivier werd het naar het zuiden strekkende veen agrarisch ontgonnen.¹³⁹ Het ontwateren van het veen leidde tot oxidatie van het organisch materiaal, waardoor landbouw mogelijk werd. Verdere oxidatie leidde tot klink en daling van de bodem. De natte terreinen konden nog dienen als grasland en wanneer dat niet meer ging als turfveld. De akkers schoven naar het zuiden het

veen in. Op den duur schoofde nederzetting mee naar het zuiden. Al dat geschuif leidde tot zeer lange hoevekavels. De Sint-Elisabethsvloed van 1421 verzwolp het lage noordelijke deel van dit systeem. Daar vormde zich een getijdengebied. Sedimentatie leidde ertoe dat de dorpen van de Langstraat vervolgens richting Maas gingen ontginnen, waarbij ze de hoevestroken weer als richtsnoer gebruikten.¹⁴⁰

De plaatsen in de Langstraat waren bijna alle ‘ambachten’ onder het gezag van de graaf van Holland. Deze ambachten in de Langstraat hadden een typische hoevenstructuur. Dat doet denken aan een goed georganiseerde uitgifte van gronden volgens een variant op het cope-systeem. Volgens dit systeem werd een bepaald gebied door de landsheer ter ontginning aan een aanzienlijke (de *locator*) gegeven, die daarbij ook de rechtspraak in dit gebied, zijn ambacht, kreeg. Dergelijke ambachten hadden vaak alleen de lage rechtsmacht. De hoge rechtsmacht berustte bij de landsheer. Het cope-systeem werd in de binnenlanden van Holland ter weerszijden van de Oude Rijn toegepast vanaf het midden van de elfde eeuw. In de loop van de twaalfde eeuw werd deze wijze van ontginnen, landinrichten en ambachtstichting in vrijwel geheel de Hollands-Utrechtse laagvlakte toegepast.¹⁴¹

Voor het gebied ten zuiden van de Oude Maas maakt Hoppenbrouwers een nuttig onderscheid tussen ‘oude’ en ‘nieuwe’ ambachten. De oude ambachten lagen langs de Maas, waren vrij groot en hadden een straatnederzetting. De nieuwe lagen landinwaarts, waren vrij klein (20 hoeven in Sprang tot 3 ½ hectare voor de kleinste) en vaak weinig volkrijk. In later tijd verdwenen ze deels weer.¹⁴² De datering van de oude ambachten ten zuiden van de Maas is problematisch. Gezien de ontwikkelingen in Holland wordt de ontginning van Waalwijk door verschillende auteurs gedateerd tussen de elfde en dertiende eeuw.¹⁴³ In het vredesverdrag tussen Holland en Brabant in 1200 werd bepaald dat de graaf van Holland een groot gebied te leen zou gaan houden van Brabant. Tot dit gebied behoorde onder andere: *totam terram inter Strine et Walewic usque ad terram ducis*.¹⁴⁴ Het gebied werd dus aan de oostkant begrensd door Waalwijk dat niet Hollands was. Waalwijk was toen waarschijnlijk al in handen van de heer Van Altena en het had al voldoende lengte om als oostgrens te dienen. Een grootscheepse ontginning van Waalwijk in de twaalfde eeuw lijkt op basis van de bekende gegevens de meest redelijke datering.

De ontginningen in de buurt van Waalwijk en Drunen waren gem netjes afgegrensde gebieden die in hun geheel in één keer uitgegeven en kort daarna ontgonnen werden. Er was geen achtergrens, wat blijkt uit het alsmar opstrekken. Ook werden deze ontginningen uitgevoerd vanaf een oeverwal aan de Maas waarop vermoedelijk al bewoning aanwezig was. Als Gansoijen aan de zuidkant van de Oude Maas lag, dan was het waarschijnlijk ouder dan Waalwijk, dat dan ‘achter’ Gansoijen zuidwaarts ontgonnen werd. De oudste vermelding van een plaatsnaam ten zuiden van de Maas is Baardwijk, vermeld in de kroniek van Sint-Truiden, geschreven in 1136.¹⁴⁵ Dit wil nog niet zeggen dat Baardwijk toen al grootschalig ontgonnen was; het kan ook de oudste nederzetting aan de Maas betreffen. In deze context is niet zo duidelijk dat tegelijkertijd met de ontginningen een rechtsgebied gecreëerd werd. Dat is mogelijk, maar het kan ook om een ontginning in een gebied gaan dat al (gedeeltelijk) onder gezag stond van een plaatselijke heer. De situatie in Hulten is illustratief. Door ontginningen ontstonden twee lange smalle stroken, die zich in noord-zuidelijke richting door de latere gemeente Drunen tot aan Giersbergen uitstrekten. De ene strook werd Oud-Hulten genoemd. De heer van Heusden hield Oud-Hulten in de veertiende eeuw in leen van de graaf van Gelre, al is niet bekend sinds wanneer. In het begin van de veertiende eeuw maakten zowel de graaf van Gelre als de hertog van Brabant aanspraak op Oud-Hulten, de laatste als suzerain van de graaf van Kleef.¹⁴⁶ De aangrenzende strook Nieuw-Hulten was in de veertiende eeuw een leengoed van de hertog van Brabant.¹⁴⁷ We betoogden hiervoor dat Nieuw-Hulten voor 1230 een leengoed van Dirk III van Altena geweest kan zijn. Het lijkt erop dat in Hulten het gezag over het veen nog niet helder was, waardoor aangrenzende stroken onder het gezag van verschillende heren kwamen. Dat kan al vanaf de ontginning het geval geweest zijn. Deze Hultense ‘ambachten’ kregen het karakter van leengoederen, waarbij het onduidelijk blijft of daar aparte laatbanken aan verbonden zijn geweest.

Het is denkbaar dat in Waalwijk een eerdere Van Altena als *locator* voor de graaf van Holland optrad en dat hij op basis van zijn machtige status Waalwijk volledig onder zijn gezag kon brengen. Omstreeks 1200-1218 waren de Van Altenas bondgenoten van Loon en vijanden van Holland, maar de vroegere twaalfde-eeuwse politieke constellatie is niet bekend. Waalwijk kan aanvankelijk ook een gewoon ambacht onder de graaf van Holland geweest zijn en pas geruime tijd na zijn ontstaan door de heer van Altena verworven zijn. Ik geef de voorkeur een derde mogelijkheid, en wel dat een voorouder van Dirk III van Altena dit gebied tot ontginning bracht. Het strategisch aan de Maas gelegen Gansoijen behoorde voor de overdracht aan de hertog in 1232 waarschijnlijk tot het bezit van Dirk III van Altena. Het lijkt er op dat door de ontginning van Waalwijk er een geografische aansluiting ontstond tussen Gansoijen en het ten zuiden gelegen gebied (Loon op Zand) onder het gezag van dezelfde heer. Via Waalwijk kon men naar Gansoijen, waar de Maas overgestoken werd en vanwaar men verder kon reizen naar de burch van de Van Altena's bij Uitwijk. Waalwijk lag in het grensgebied tussen de regio's onder het gezag van de graaf van Holland en de heer van Heusden. Het een en ander pleit ervoor om een van de voorouders van Dirk III van Altena als ontginner van Waalwijk te zien.

3.3.7. De rechtspraak in de heerlijkheid Drunen rond 1230

Op 26 februari 1230 verklaarde Dirk III van Altena dat de abdij van Berne vrijgesteld was van alle diensten en belastingen voor de grond die zij in zijn *villa* Drunen bezat, met uitzondering van een cijns van vier Hollandse penningen. Ook onthief Dirk III van Altena de abdij van de verplichting in Drunen gebouwen neer te zetten en op het jaargeding te verschijnen.¹⁴⁸ Een jaargeding was een jaarlijkse rechtszitting, waarop vaak ook de keuren en rechtsregels van een heer of plaats vastgesteld werden. De term *villa* kan hier twee verschillende betekenissen hebben. Het is mogelijk dat er sprake was van een landgoed, waarbij de rechtsprekende bevoegdheden van Dirk III van Altena beperkt waren tot diens eigen onderdanen en bezittingen. In het jaargeding kwamen dan de onderdanen van de heer bijeen. Het is ook mogelijk dat er sprake was van een gerechtsheerlijkheid, waarbij Van Altena ook de openbare rechtsmacht uitoefende. Op het jaargeding kwamen dan alle gekwalificeerde inwoners van de gerechtsheerlijkheid bijeen. De abdij van Berne behoorde niet tot Dirks onderdanen. Omdat de abdij kennelijk speciale toestemming behoefde om van het jaargeding weg te blijven, mag aangenomen worden dat Dirk III van Altena in 1230 in zijn gerechtsheerlijkheid Drunen ook de openbare rechtsmacht uitoefende.

In 1232 verkocht Dirk van Altena de heerlijkheid en rechtspraak van Drunen en van Waalwijk (*dominium et iuridictio de Drone et de Walewyc*) aan de hertog van Brabant. Uit de oorkonde is niet met zekerheid of te leiden of er sprake was van een rechterlijk ressort Drunen met daaronder Waalwijk, of van twee ressorten, Drunen en Waalwijk, met ieder een eigen schepensbank. Volgens het cope-systeem zou bij de ontginning van Waalwijk een apart rechtsgebied met een eigen rechtbank gecreëerd zijn, maar we zagen in de vorige paragraaf dat het ook mogelijk was dat in de hier besproken regio door ontginningen een bestaand rechtsgebied - in dit geval Drunen - uitgebreid werd.

3.3.8. Het gezag over de gemene gronden in de regio Drunen-Dongen rond 1230

Vanaf het einde van de twaalfde eeuw begon de graaf van Gelre in de gebieden onder zijn gezag in de regio van de latere Meierij met het innen van cijns van lieden die een deel van de gemene gronden voor eigen gebruik kregen. Wat later, maar over het algemeen voor 1250, gingen ook minder machtige heren de gemene gronden exploiteren door deze cijns te innen.¹⁴⁹ Uit die trend zijn geen conclusies te trekken of Van Altena rond 1230 de gemene gronden al dan niet exploiteerde door er van percelen van uit te geven.

De cijnsdata kunnen ons verder helpen. De boeren dienden de cijnzen voor aan hen uitgegeven percelen eenmaal per jaar op een vaste datum te betalen. In een aantal regio's blijkt dat de rentmeester van de heer op aaneensluitende dagen in de verschillende plaatsen zitting hield om de cijnzen te innen. Elders dienden de cijnslieden uit de wijde omgeving jaarlijks op een vastgestelde dag naar een bepaalde plek te komen om daar hun cijnzen aan de rentmeester van de heer te overhandigen.¹⁵⁰ Opeenvolgende of dezelfde cijnsdata kunnen er dus op wijzen dat de betreffende plaatsen onder dezelfde heer ressorteerden en dat die heer gezag had over de gemene gronden. Daarbij moeten we ons realiseren dat een heer ook niet-aansluitende cijnsdata ingesteld kan hebben. In de regio onder het gezag van Van Altena golden de volgende cijnsdata:

- De hertogelijke cijnsdatum voor Drunen was Bamis (1 oktober).¹⁵¹
- De cijnsdatum van Waalwijk heb ik niet kunnen achterhalen. Waalwijk heeft geen gemeint gekend waarvan percelen werden uitgegeven.
- De hertogelijke cijnzen in Loon op Zand werden geïnd op Sint-Maarten (11 november).¹⁵²
- In de oorkonde van 1288 werden als cijnsdata voor Dongen gegeven: Sint-Remigius (1 oktober), kerstavond (24 december) en daags na Pasen.¹⁵³
- In 1440 behoorde tot de heerlijkheid Drunen de hertogelijke cijnzen 'van den weerden tot Oyen inder heerlicheiden van Druijne' en 'van den gemeynten in Oyen'. Deze werden betaald op Sint-Jansmis (23 juni).¹⁵⁴

De cijnsdata verschillen en sluiten niet op elkaar aan. De data geven daarom geen aanwijzing dat Van Altena de gemene gronden exploiteerde door er delen van uit te geven tegen betaling van een cijns. Eerder wezen we erop dat de situatie in Dongen aannemelijk maakt dat een opvolger van Dirk III van Altena daar pas tussen 1242 en 1288 met medewerking van de hertog van Brabant gezag over de gemene gronden verwierf.

39. Markten

In de eninge van de Kempen troffen we een drie-eenheid aan: een huis in Eersel, een markt in Eersel en een wegtol. Ganshof heeft laten zien dat al in de Merovingische en Karolingische tijd in zuidelijker streken dat drietal een normale combinatie was.¹⁵⁵ De wegtol en de markt werden oorspronkelijk ten gunste van de koninklijke kas geheven, al namen regionale machthebbers die taak in de praktijk over. Zij vestigden zich ook op de nabijgelegen sterkte.¹⁵⁶ In de hier behandelde regio troffen we een Iris aan in Drunen (voor het eerst vermeld in 1340) en een wegtol (voor het eerst vermeld in 1357). Hoe zat het met de markten?

- in Drunen zijn geen week- of jaarmarkten bekend.¹⁵⁷
- in Loon op Zand /On tijdens het Ancien Régime geen weekmarkten bekend.¹⁵⁸ Op 5 februari 1710 kregen inwoners van die plaats verlof om elk jaar drie jaarmarkten te houden.¹⁵⁹ Oudere jaarmarkten waren er niet.¹⁶⁰
- In 1516 kreeg de heer van Waalwijk vergunning om een weekmarkt in te stellen.¹⁶¹ De jaarmarkten zijn er ouder. Waalwijk kreeg al op 1 december 1303 het recht om drie jaarmarkten te houden. Een van die markten was de al bestaande markt in Gansoijen, die toen naar Waalwijk verhuisde.¹⁶²

De enige markt die rond 1300 in de hier besproken regio bestond was een jaarmarkt te Gansoijen. Gansoijen lag strategisch aan een kruising van een landweg met de Maas. Als deze markt omstreeks 1230 ten tijde van Dirk III van Altena al aanwezig was, dan bestond ook in de regio Drunen-Waalwijk onder het gezag van Dirk III van Altena de combinatie van een huis (in Drunen), een markt (in Gansoijen) en - als onze hypothese correct is - een wegtol. Deze drie elementen komen zelfs in één plaats voor, namelijk in Gansoijen. Was Gansoijen eertijds een belangrijk machtscentrum?

3.3.10. De wegtol van Waalwijk

Als de Tol van Venloon rond 1200-1230 door Van Altena geïnd werd, waarom werd die tot dan niet geïnd in Waalwijk, dat ook bezit was van Dirk III van Altena? De Waalwijkse gegevens worden hierna in enig detail besproken, omdat de bestaande literatuur hierin nogal tekort schiet. De heerlijke rechten in Waalwijk werden in 1364 door de hertog van Brabant als leengoed uitgegeven. Een aantal van die rechten waren al eerder door de hertog als leen- of cijnsgoed uitgegeven en in 1364 werden dit leen- en cijnsgoederen van de heer van Waalwijk. Van 1364 tot 1431 waren de heerlijke rechten van Waalwijk in handen van een geslacht dat elders woonde, terwijl veel rechten in de praktijk door lieden uit de regio of uit Waalwijk geëxploiteerd werden. Voor de geschiedenis van de wegtol van Waalwijk is dit van belang.

Gruit en (markt-tol): het oudste bericht betreffende rechten in Waalwijk dateert van 8 december 1328. Op die dag gaf de hertog de gruit en tol van Waalwijk met de waard van Gansoijen uit aan Henricus, zoon van Mayre, Arnoldus, genaamd Snoye en Johannes van Oyen tegen een cijns van 36 pond zwarte tournooise oude groten.¹⁶³ Het kan hier om een markt gaan, want in 1303 kreeg Waalwijk het recht een markt te heffen voor hun nieuwe jaarmarkten.¹⁶⁴ Bovendien worden in 1440 de tol en het weggeld (in de betekenis van wegtol) tegelijk genoemd, zodat de in 1328 genoemde tol geen wegtol zal zijn. De waard van Gansoijen wordt vermeld in de rekening van de hertogelijke rentmeester van 1340 met een bedrag van 32 pond. De gruit en (markt-)tol ontbreken in die rekening. Kennelijk zijn die al voor 1340 omgezet in een hertogelijk leengoed. In 1378 werd verklaard dat de gruit en tol van Waalwijk tot 1364 hertogelijke leengoederen waren.¹⁶⁵

Molen: In 1291 gaf hertog Jan I aan ridder Paulus van Drongelen tot verbetering van diens hertogelijk leen in Waalwijk een plaats en het recht om een molen te bouwen.¹⁶⁶ In 1312-1320 hield Joannes van Oyen van de hertog onder andere het huis van Gansoijen en de molen van Waalwijk in leen.¹⁶⁷ Hij werd in dit leengoed opgevolgd door Willem van Oyen, en die weer door 'heren Henrics sone van Boucstele'.¹⁶⁸ Op 11 april 1375 verklaren schepenen en gezworenen van Waalwijk dat alleen gemalen mag worden op de molen van Willem van Boxtel.¹⁶⁹

Weggeld: op 24 juni 1364 werd de heerlijkheid Waalwijk met toebehoren door hertog Wenceslaus en hertogin Johanna aan Reinoud van Brederode uitgegeven als leen.¹⁷⁰ De inkomsten van de lenen en cijnzen van de hertog te Waalwijk gingen toen over naar de heer van Waalwijk. In 1378 verklaarde Willem, heer van Boxtel, dat hij de molen, de tol, gruit, cijns en het weggeld in Waalwijk eertijds van de hertog van Brabant in leen hield en nu van de heer van Waalwijk.¹⁷¹ Dit is de eerste vermelding van weggeld in Waalwijk. Willem, heer van Boxtel, droeg in 1378 genoemde rechten over aan de Waalwijkse ridder Lambrecht Milling, die deze rechten hierna in leen hield van de heer van Waalwijk.

Huis: op 24 juni 1364 had Reinoud van Brederode, heer van Waalwijk, van de hertogin toestemming gekregen in Waalwijk een 'vest' (huis) te bouwen.¹⁷² Op 15 mei 1379 beleende Reinoud van Brederode Lambrecht Milling ook met zijn huis in Waalwijk.¹⁷³ Van Brederode woonde waarschijnlijk elders en Lambrecht Milling oefende de meeste heerlijke rechten in Waalwijk uit. Op 18 maart 1431 werd zijn zoon Lambrecht Milling door de hertog beleend met de heerlijkheid Waalwijk.¹⁷⁴ In 1440 werd de heerlijkheid door de heer omschreven als 'den heerlicheit van Waelwvck (...) my toebehoorende een wyntmoelen metten tolle, gruijtgelde, wechgelde, huijse ende hoeve dair ic nu op wone',¹⁷⁵ Als we deze fragmentarische gegevens naast elkaar zetten ontstaat het volgende overzicht.

(Markt-)tol	Gruit	Molen	Weggeld (wegtol)	Huis te Waalwijk
1303: ingesteld		1291: als leengoed uitgegeven aan Van Drongelen		
		1312-1320: leenman is Jan van Oyen		
1328: als cijnsgoed uitgegeven aan Jan van Oyen e.a.	1328: als cijnsgoed uitgegeven aan Jan van Oyen e.a.			
		Leenman is Willem van Oyen		
		Leenman is heer Hendrik van Boxtel		1364: heer krijgt toestemming huis te bouwen
Willem van Boxtel houdt tot 1364 als hertogelijk leen, en hierna (o.a. in 1378) als leen van de heer van Waalwijk	Willem van Boxtel houdt tot 1364 als hertogelijk leen, en hierna (o.a. in 1378) als leen van de heer van Waalwijk	Willem van Boxtel houdt tot 1364 als hertogelijk leen, en hierna (o.a. in 1378) als leen van de heer van Waalwijk	Willem van Boxtel houdt tot 1364 als hertogelijk leen, en hierna (o.a. in 1378) als leen van de heer van Waalwijk	
				1379: Lambrecht Milling wordt leenman van de heer voor het huis
1440: eigendom van de heer	1440: eigendom van de heer	1440: eigendom van de heer	1440: eigendom van de heer	1440: eigendom van de heer

Vermoedelijk werd met het "weggeld" dat in 1378 en 1440 genoemd wordt de algemene wegtol bedoeld, zoals in paragraaf 3.1 betoogd is. In Waalwijk werd in 1527 een weggeld ingevoerd vanwege de bestrating van de Langstraat door Waalwijk. In dat jaar kreeg Waalwijk vergunning om het deel van de heerbaan van 's-Hertogenbosch naar Geertruidenberg binnen Waalwijk met kasseien te bestraten en om hierna een weggeld te heffen van passerende wagens en karren.¹⁷⁶ Verklaard werd dat het meeste handelsverkeer tussen 's-Hertogenbosch en Geertuidenberg en tussen Breda en Heusden over deze 'heerbaan' trok. Het was een deel van de Langstraat 'diepe van slycke (...) die men dagelijks met hout en ryse onderhouden moet tegen zeer grote kosten.'¹⁷⁷

De uitgave van de wegtol te Waalwijk vóór 1364 door de hertog aan (een voorganger van) Willem van Boxtel is alleen te begrijpen als er toen al handelsverkeer van belang door Waalwijk was. Hiervoor wezen we er al op dat de landroute van Geertruidenberg naar 's-Hertogenbosch na het afdammen van de Maas bij Heusden kort voor 1250 meet betekenis gekregen moet hebben en dat de Langstraat ter hoogte van Waalwijk en Baardwijk omstreeks 1300 al bestond. De uitgifte van de wegtol van Waalwijk is goed in verband te brengen met een toegenomen belang van de Langstraat als handelsweg, maar de gegevens zijn nog fragmentarisch en meet onderzoek is wenselijk.

3.3.11. Samenvatting: bezittingen en rechten van Dirk III van Altena

We reconstrueerden de volgende gang van taken: Dirk III van Altena was rond 1200-1230 de machtigste heer in de regio tussen Dongen en Drunen. Omstreeks 1218 koos Dirk III van Altena partij voor de graaf van Holland en voer hij een anti-hertog koers. Tussen 1205 en 1223 verwierf de hertog de heerlijkheid Tilburg en daarmee werd hij de zuiderbuur van de heerlijkheid Drunen. Op 8 februari 1232 verkocht Van Altena Drunen en Waalwijk aan de hertog van Brabant.

Dirk III van Altena bezat een huis te Drunen. Hij bezat de openbare rechtspraak in Drunen (waaronder Gansoijen behoorde) en Waalwijk en kerkelijke rechten in die plaatsen. Aangenomen wordt dat hij ook het patronaatsrecht van de kerk van Loon op Zand bezat. In Dongen bezat Willem, heer van Altena en Home, in 1288 uitgebreide rechten. Mogelijk bezat Dirk III van Altena daar al grond. Die Dongense bezittingen bleven dan buiten de transactie van 1232. Een Willem van Altena en Home droeg mijns inziens tussen 1242 en 1288 de Dongense bezittingen op aan de hertog van Brabant, die hem dat bezit vervolgens in leen gaf met uitbreiding van de hoge rechtspraak en het gezag over de gemene gronden. In 1269 kreeg Willem van Horne Loon op Zand in leen van de hertog, ook met de hoge rechtspraak en het gezag over de gemene gronden. In de dertiende eeuw werd in Dongen een kerk gesticht. Dirk III van Altena heeft de gemene gronden tussen Drunen en Dongen vermoedelijk niet geëxploiteerd door er percelen van uit te geven tegen betaling van een cijns. Rond 1300 bestond in Gansoijen een markt en mogelijk dateert ook die uit de periode van Dirk III van Altena. Van Altena, of meer waarschijnlijk een rechtsvoorganger, breidde zijn gebied in de twaalfde eeuw vermoedelijk uit door veenontginningen aan de noordzijde (Waalwijk en Nieuw-Hulten).

Uit de mist van het verleden doemen de contouren op van een territorium in wording. Uitbreidingen door veenontginningen enerzijds, maar daarnaast nog geen effectieve exploitatie van alle gemene gronden. Kerken in een aantal plaatsen, maar nog niet in Dongen. Openbare rechtspraak in Drunen, maar niet noodzakelijk al in de hele regio. In die regio bevonden zich bezittingen van de abdij van Berne en misschien nog andere machthebbers. De dynamiek maakt ook begrijpelijk waarom het huis van Van Altena zich aan de rand van dit territorium bevond. Dit zal een van de eerste steunpunten van deze familie in die omgeving geweest zijn, van waaruit zij hun geleidelijk uitbreidende rechten en bezittingen bleven besturen. Deze ontwikkeling is te vergelijken met die te Bergeijk aan het einde van de twaalfde eeuw. De hertog van Brabant verwierf daar al vroeg rechten en bleef hierna zijn latere aanwinsten in die regio aanvankelijk vanuit die plaats besturen.¹⁷⁸ Dat de gebieden van Van Altena zich niet in alle richtingen om hun huis uitbreidden, hield in die visie verband met de mate waarin de Van Altena's hun macht konden doen gelden ten opzichte van de naburige heren. Ook hier dient zich in het hertogelijk Bergeijk een parallel aan.

4. Conclusie: Dirk III van Altena en de Tol van Venlo

We nemen aan dat de Tol van Venlo omstreeks 1230 al bestond, gezien de geschiedenis van de tolleren in het algemeen, de vermelding in de elfde eeuw van een tol in Vught en het bestaan van een tol door de Kempen rond 1200. Uit de bronnen komt verder Dirk III van Altena naar voren als de machtigste persoon in de regio waar volgens de bronnen en landschappelijke kenmerken in die periode de Tol van Venlo gevestigd kan zijn. Op grond hiervan is een hypothetisch verband tussen Van Altena en die tol verondersteld. Zijn er concrete aanwijzingen dat Dirk III van Altena inderdaad de Tol van Venlo bezat? Om

deze vraag te beantwoorden onderzochten we eerst de Tol van Venloon. Hierna reconstrueerden we de rechten en bezittingen van Dirk III van Altena in die regio. Dat onderzoek leverde inderdaad ondersteuning op voor het veronderstelde verband tussen Van Altena en de tol. In de eerste plaats lagen de tolpunten die volgens historische bronnen landschappelijke kenmerken het oudst kunnen zijn allemaal aan de grenzen van het gereconstrueerde territorium van Dirk III van Altena. Aantoonbare jongere tolpunten lagen niet aan die grenzen. Dit heeft een parallel in de tolgeweg door de Kempen. Ook daar lagen de oude tolplaatsen aan de grenzen van het territorium van de betreffende machthebber. Er is nog een tweede aanwijzing. Dirk III van Altena bestuurdde zijn bezittingen in die regio vanuit Drunen en de tol is altijd verbonden gebleven aan de heerlijkheid Drunen. Dat was zeker zo vanaf de deling in 1473, maar in de bronnen wordt de Tol van Venloon ook al voor 1473 samen met inkomsten uit Drunen vermeld.

Uit voorgaande gegevens blijkt waarom de heer van Drunen in de zeventiende en achttiende eeuw de Tol van Venloon niet in Waalwijk inde, hoewel ook Waalwijk omstreeks 1230 tot het bezit van Dirk III van Altena behoorde. De wegtol in Waalwijk was door de hertog voor 1364 in leen gegeven aan Willem van Boxtel of een rechtsvoorganger.

De tolheffing in Tilburg en Aarle onder Goirle zal pas ingevoerd zijn in of kort na 1387. Aan het begin van de dertiende eeuw behoorden deze plaatsen niet tot het territorium van Dirk III van Altena, maar onder het gezag van de heer van Tilburg, die voor 1223 opgevolgd werd door de hertog van Brabant.¹⁷⁹ De hertog verwierf in mijn visie in 1232 met de heerlijkheid Drunen ook de Tol van Venloon. In 1269 werd de heerlijkheid Loon op Zand in leen gegeven aan Willem van Home. Omdat de tol eerder verbonden was aan een territorium met Drunen en niet Loon op Zand als centrum, bleef de Tol van Venloon in handen van de hertog. De hertog bleef in en na 1269 dus het handelsverkeer door Loon op Zand belasten.¹⁸⁰ Pas in 1387 verwierf de heer van Loon op Zand het recht om het verkeer door zijn heerlijkheid te belasten, doordat hij dat recht met de heerlijkheid Drunen verwierf. Hij belastte toen ook het handelsverkeer in Tilburg en Goirle, welke plaatsen hij in 1387 ook pandde. Naar het zich laat aanzien was bier sprake van usurpatie van dat recht. Usurpaties van heerlijke rechten kwamen veelvuldig voor.¹⁸¹

Een vraag is nog niet beantwoord. Waarom heette de tol al vóór 1387 de Tol van Venloon, als die tol verbonden was met een machtscentrum in Drunen? Men zou kunnen denken dat de tol in 1232 nog niet overging naar de hertog van Brabant, maar bezit bleef van Dirk III van Altena. In dat scenario behield Van Altena in 1232 behalve de tol ook eigen bezit in Loon op Zand. Van Altena en zijn rechtsopvolgers de Van Homes beheerden hun bezittingen volgens die visie vanaf 1232 vanuit Loon op Zand. In 1269 droeg Willem van Home de tol en andere rechten in Loon op Zand op aan de hertog die hem toen met de heerlijkheid Loon op Zand beleende. Hoewel dit scenario een fraaie verklaring geeft voor de naam Tol van Venloon is het toch niet (helemaal) waar. In de brief van de belening van 1269 wordt de Tol van Venloon namelijk niet genoemd. Een opdracht van de tol aan de hertog ter gelegenheid van de verpanding in 1387 wordt tegengesproken door de vermelding van inkomsten uit de tol in de rekening van de hertogelijke rentmeester.

Er zijn andere verklaringen voor de naam. De naam kan afgeleid zijn van het relatief grote belang van de tolheffing in Loon op Zand in de dertiende eeuw. We identificeerden mogelijk vroege toponiem in Loon op Zand. Zo is de cirkelvormige gracht bij de Kommer nabij de grens tussen de heerlijkheden Loon op Zand en Tilburg intrigerend. Een andere mogelijkheid is dat Van Altena zijn bezittingen in deze regio vanuit Drunen uitbreidde en daarbij de Tol van Venloon van een machthebber in Loon op Zand overnam. Die potentiaat moet dan voor 1200 geleefd hebben. Een kandidaat is de graaf van Kleef, de leenheer van de Van Altenas en opvolger van de graven van Teisterbant. Enige ondersteuning voor die gedachte kan men ontlenen aan de naam van het gehucht annex akkercomplex 'Land van Kleef' dat aan de oude Wilibrorduskerk in Loon op Zand grensde.¹⁸²

We kunnen concluderen dat er concrete aanwijzingen zijn dat de Tol van Venloon rond 1230 bezit was van Dirk III van Altena. De situatie van de Tol van Venloon rond 1230 die geschetst wordt, is goed te vergelijken met die van de tolgeweg door de eninge van de Kempen rond 1200. In beide gevallen betreft het een handelsweg waar het handelsverkeer belast werd op plaatsen waar men het territorium van een regionale machthebber binnenging en verliet, bij voorkeur waar de weg een rivier of drassige omgeving kruiste. De latere geschiedenissen van de tol in de Kempen en van de tol in de regio Loon op Zand en Drunen is echter geheel verschillend. In de zestiende eeuw werd de tol in de Kempen per dorp betaald. In de regio Loon op Zand Drunen was altijd sprake van een tolinning voor het passerende handelsverkeer op bepaalde plekken. De plaatsen van tolinning kenden hier een grote dynamiek. Nieuwe tolplaatsen werden ingesteld en andere raakten in onbruik. De redenen daarvoor waren deels politiek van aard (een heer die de tol instelde in andere plaatsen onder zijn gezag, vrijstelling van tolbetaling voor bepaalde dorpen en mogelijk de grenspositie van Gansoijen), en waren deels het gevolg van de grote veranderingen in het landschap in die regio, met name door het afdammen van de Maas en de turfwinning (de opkomst van de Langstraat en het graven van de Loonse turfvaart).

Het onderzoek leverde nieuwe vragen op, zoals: wanneer kwam de Langstraat in gebruik? Waar bevond zich het dertiende-eeuwse cultuurland en eventuele bewoning in Dongen? Wat was de betekenis van Gansoijen in de twaalfde eeuw? Wat was de status van Loon op Zand voor 1200? Laten we hopen dat verder onderzoek in de toekomst deze vragen beantwoordt.

Lijst van gebruikte afkortingen

ARAB	Algemeen Rijksarchief in Brussel
ARAH	Algemeen Rijksarchief in Den Haag
ARK	Archief van de Rekenkamers
GA	Gemeentearchief
OAA	Oud Administratief Archief
ONB	Oorkondenboek van Noord-Brabant
RA	Rechterlijk Archief
RANB	Rijksarchief Noord-Brabant
RHCT	Regionaal Historisch Centrum Tilburg
SA	Stadsarchief
SABNO	Streekarchief Brabant Noordoost
SAP	Streekarchief Peelland
SRE	Streekarchief Regio Eindhoven

Overzicht van geraadpleegde archieven

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE BRUSSEL

Archief van het Leenhof van Brabant

Archief van de Raad van Brabant

Archief van de Rekenkamers

ALGEMEEN RIJKSARCHIEF TE 'S-GRAVENHAGE

Archief van de Nassause Domeinraad to Breda
Archief van de Raad en Leenhove van Brabant en Lande van Overmaze

GEMEENTEARCHIEF WAALWIJK
Oud Administratief Archief van Waalwijk

REGIONAAL HISTORISCH CENTRUM TILBURG
Archief van de heerlijkheid Tilburg en Goirle
Oud Administratief Archief van Tilburg

RIJKSARCHIEF IN NOORD-BRABANT TE 'S-HERTOGENBOSCH
Archief van de heerlijkheid Drunen en de Tol van Venlo
Archief van de heerlijkheid en het leenhof van Gansoijen
Archief van de heerlijkheid Geldrop
Archief van de heerlijkheid Waalwijk
Archief van het huis Stapelen
Archief van de Leen- en Tolkamer
Archief van de Raad en Rentmeester-generaal der Domeinen
Collectie Cuypers Van Velthoven
Collectie schaduwarchieven
Oud Administratief Archief van Loon op Zand
Rechterlijk Archief van Loon op Zand

STADSARCHIEF VAN 'S-HERTOGENBOSCH
Bossche Protocollen

STREEKARCHIEF PEELLAND
Archief van de heerlijkheid Mierlo

STREEKARCHIEF REGIO EINDHOVEN
Documentatie Melssen
Old Administratief Archief van Bergeijk

Lijst van gedrukte bronnen en literatuur

- B. Aarts, 'Het "Ansried-probleem" in Hilvarenbeek en elders', in: J. Scheirs (red.), *Hilvarenbeek duizend jaar. Bijdragen tot een symposium over de geschiedenis der Brabantse dorpen* (Hilvarenbeek 1988) 7-64.
- B. Aarts, 'Texandrie, van omstreden goubegrip naar integratie in het hertogdom. Hoofdlijn en vraagtekens', in: *Geworteld in Taxandria. Historische aspecten van de relatie Tilburg-Turnhout* (Tilburg en Turnhout 1992) (= *Taxandria* 64 (1992); Tilburgse Historische Reeks 1), 8-42.
- B. Aarts, 'Ansried, graaf en bisschop. Een stand van Zaken', in: J. Coolen en Jac. Forschelen (red.), *"Oper Omnia" III: Een verzameling geschied- en heemkundige opstellen* (Thom 1994), 7-85.
- L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit. Sociale en economische geschiedenis van een Kempens dorp tussen 1400 en 1800* (Amsterdam en Hilvarenbeek 1987).
- M.M.P. van Asseldonk, 's Hertogs tienduizend bunders. Het cijnsboek van de hertog van de Meierij vans-Hertogenbosch van 1340. *Analyse en Bewerking* (niet-uitgegeven studies 3 bdn.; Negombo, Sri Lanka 1998). Ter image in de studiezaal van het Rijksarchief in Noord-Brabant.
- M. van Asseldonk, *De Meier U vans-Hertogenbosch. De evolutie van plaatselijk bestuur, bestuurlijke indeling en dorpsgrenzen, circa 1200-1832* (dissertatie) (Tilburg 2002).
- M. van Asseldonk, 'Texandrië in de 11de en 12de eeuw', in: *Taxandria. Jaarboek van de Koninklijke geschied en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen* 74 (Turnhout, 2002), 5-15.
- M. van Asseldonk. *De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832* (Tilburg 2003).
- M.M.P. van Asseldonk en K.A.H.W. Leenders, 'Een Hoogmiddeleeuwse IJzeren Rijn? De route Antwerpen-Roermond', in: *Noord-Brabants Historisch Jaarboek* 20 (2003) (ter perse).
- B. van Beek, H. Jacobi en M. Scharloo, *Klinkende Munt. Geschiedenis van het geld in de Lage Landen* (Amsterdam 1985).
- P.A. van Beers. *De heerlijkheid Venlo. Uit de geschiedenis van Loon op Zand tot circa 1850* (Loon op Zand 1999).
- C.H.M. de Bont, '... Al het merkwaardige in bonte afwisseling. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant' (Waalre 1993).
- B.W. Braams, *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginning en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (dissertatie) (Wageningen 1995).
- Ch. Butkens, *Preues des trophées de Brabant tirées des registirs et archives de diverses eglises, trésors de chartes et bonnes histories*, toegevoegd aan: idem, *Trophées tart sacrés que profanes du duchée de Brabant; contenant l'origine, succession et descendance des ducs et princes de cette maison avec leurs actions le plus signalées*, dl. I (Antwerpen 1641).
- H.P.H. Camps (red.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)* (2 bdn.; Den Haag 1979).
- F.F.X. Cerutti (red.), *Middeleeuwse rechtsbronnen van stad en heerlijkheid Breda*. Oud-Vaderlandsche Rechtsbronnen. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht (I, Utrecht 1956; II, Bussum 1972; III, Zutphen 1990).
- J.P.A. Coopmans, 'Het openbaar bestuur van Waalwijk en Drunen in de landsheerlijke tijd 1200-1629. Een rechtshistorische vergelijking', in: *De Klopkei* (2002), 5-60.
- S.G. Derks en J.G.M. Sanders, 'Belastingen', in: J.G.M. Sanders, W.A. van Ham en J. Vriens (red.), *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795. Een institutionele handleiding* ('s-Hertogenbosch en Hilversum 1996), 128-160.
- M. Dillo en G.A.M. Van Syngel, m.m.v. E.T. van der Vlist (red.), *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. III De heerlijkheden Breda en Bergen op Zoom* (Den Haag 2000).
- B. Dijksterhuis, *Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle* (Tilburg 1899).

- D.Th. Enklaar, *Gemeene gronden in Noord-Brabant in de Middeleeuwen*. Werken der Vereeniging tot Uitgaaf der Bronnen van het Oud-Vaderlandsche Recht, derde reeks, 9 (Utrecht 1941).
- Fockema Andreae. *Studiën over waterschapsgeschiedenis, III. De Grote of Zuidhollandse Waard* (Leiden 1950).
- A.M. Frenken, *Helmond in het verleden* ('s-Hertogenbosch 1928 eerste druk; 1975 tweede druk).
- A. Frenken, 'Weggeld in Helmond', in: *Taxandria* 36 (1929), 39-46.
- L. Galesloot (red.). *Le livre des feudataires de Jean III, duc de Brabant* (Bruxelles 1865).
- F.L. Ganshof, *Het tolwezen in het Frankische ryk onder de Merovingers*. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen. Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 20 (Brussel 1958).
- F.L. Ganshof, *Het tolwezen in het Frankische rijk onder de Karolingen*. Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren 21 (Brussel 1959).
- J.N. van der Hammen, 'Geschiedkundige bijzonderheden betreffende het dorp Sprang', in: *Taxandria* 18 (1911) 24-29.
- J.N. van der Hammen, 'Iets omtrent de oudste geschiedenis van 's-Grevelduin-Capelle (+/- 1200 - +/- 1650)', in: *Taxandria* 29 (1922) 257-271.
- P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360 - ca. 1515)*. Historia Agriculturae 25 (2 bdn.; Groningen 1992).
- J.A. Huisman, 'Efterling/Ersteling', in: *Brabants Heem* 24 (1972) 102-103. D. de Jong. *Het kerkdorp Borkel en Schaft* (Achelse Kluis 1951).
- G.C.A. Juten, *Consilium de Beke* (Bergen op Zoom 1942) (= overdruk van G.C.A. Juten, 'Kerkelijke beneficiën in het voormalige dekenaat Hilvarenbeek. Consilium de Beke', in: *Taxandria* 26 (1919), 7293, 138-151, 197-208, 250-266; 27 (1920), 3-15. 45-57, 110-124, 155-168, 209-223, 257-272; 28 (1921), 64-80, 116-128, 153-165, 209-220. 257-268; 29 (1922), 48-62, 95-112, 177-193, 242-256: 30 (1923), 74-92, 181-192, 217-226.
- A. Kamma, *Van Heerlijkheid tot recreatie-object. Een onderzoek naar de cultuurhistorische waarden van een landgoed en de effecten van een voorgenomen herinrichting op deze waarden* (Amsterdam 1988).
- A.C.M. Kappelhof, *Uittreksels uit de akten die betrekking hebben op het grondgebied van de huidige provincie Noord-Brabant 1478-1647. Registers houdende minuten en afschriften van de door de Rekenkamer van Brabant uitgevaardigde beschikkingen en ordonnanties, 1478-1647*. Regesten van stukken betreffende de Meierij van 's-Hertogenbosch: ARAB, Archief van de Rekenkamers, inv. nr. 292-335 (1646-1647) (niet-uitgegeven manuscript en diskette; aanwezig op RANB).
- A.C.M. Kappelhof, *Akten van 'remissie' (gratieverleningen, wettigingen van bastaarden en diverse soorten vergunningen). Banden, bevattende registers met afschriften van de grossen van akten van onderscheidene aard, 1499-1555*. Regesten van stukken betreffende de Meierij van 's-Hertogenbosch: ARAB, Archief van de Rekenkamers, inv. nr. 636 (1515-1521) (niet-uitgegeven manuscript en diskette; aanwezig op RANB).
- A.C.M. Kappelhof, 'Vught in de middeleeuwen (900-1300). Het raadsel van de twee kerken', in: J. van den Eijnde (red.), *Vught vanouds. Vughtse historische reeks* 3 (Vught 1995), 7-32.
- T. Klaversma, *De Heren van Cranendonk en Eindhoven ± 1200-1460* (Eindhoven 1969).
- T. Klaversma, 'De geslachten van Altena en Home tot 1300', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 114 (1978), 7-61.
- T. Klaversma, 'De Hornes 1296-1345', in: *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg* 121 (1985), 7-68.
- A.C.F. Koch (red.), *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299, I. Eind van de 7e eeuw tot 1222* (Den Haag 1970).
- C. Krom en A. Sassen (red.), *Oorkonden betreffende Helmond* (Helmond 1884).
- R.E. Künzel, D.P. Blok en Verhoeff, *Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200* (Amsterdam 1988).
- A. van Lee, 'De Turfvaart van Venloen naar 's-Hertogenbosch', in: *Anton van Lee. Graver in de (pré)historie van de Langstraat* (Vlijmen 1999), 78-88.
- K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen Venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad. 1250-1750* (Brussel/ Wageningen 1989).
- K.A.H.W. Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350). Een voorlopige synthese* (Zutphen 1996).
- K.A.H.W. Leenders, 'Het landgoederenlandschap rond Breda', *Jaarboek de Oranjeboom* 52 (1999), 1-63.
- H. van der Linden, *De Cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands Utrechtse laagvlakte* (Assen 1956).
- P.J. Margry, *Sinte Geertruydenberghe. Onvolgroeide stad in de middeleeuwen. Een nederzettingsgeschiedenis in het grensgebied van Holland en Brabant* (Amsterdam 1983).
- M. Margue, 'Entstehung und Entwicklung der brabantischen Städte und die Straße Flandern-Köln', in: M. Escher, A. Haverkamp, en F.G. Hirschmann, *Städte- und Landschaft – städtenetz – zentralörtliches Gefüge. Ansätze und Befunde zur Geschichte der Städte in hohen and späten Mittelalter* (Mainz 2000), 383-405.
- M. Martens, *L'administration du domaine ducal en Brabant au moyen âge (1250-1406)*. Académie royal de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques. Collection in-8°, 3° serie tome 48 = Verhandelingen van de koninklijke Belgische academie. 2e reeks 48 deel 3 (Bruxelles 1953).
- H. Mastboom, 'De jaarmarkten in het zuidoosten van Noord-Brabant omstreeks 1556', *Taxandria* 42 (1935), 254-255.
- L.S. Meihuizen (red.), 'Beschreeve staat van de Meijerije (1794)' en 'Accurate staat van de Gantsche Meijerije', transcriptie van een handschrift van mr. C. van Breugel. *Historia Agriculturae* 8 Groningen 1965).
- M. Melssen, 'De burcht van Eersel', in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989), 83-87.
- J.Th.M. Melssen, 'Het wapen van Eersel, een historische verkenning', in: A. Dams, F.J.P. Huijbregts en J. Spoorenberg (red.), *Eersel Duizel Steensel. Drie Zaligheden. Een Bijdrage tot haar geschiedenis* (Hapert 1989), 49-74.
- J.Th.M. Melssen, 'Onrust op de lakenkopersmarkt in Tongelre in 1602', in: 't *Gruun Buukske* 20 (1991) 139-141.
- J.Th.M. Melssen, 'De geschiedenis van Eindhoven tot omstreeks 1570', in: N. Arts (red.), *Sporen onder de Kempische stad. Archeologie, Ecologie en vroegste geschiedenis van Eindhoven 1225-1500* (Eindhoven 1994), 53-119.
- J.Th.M. Mlissen, 'De tol en de Tolbrug in Stratum', in: 't *Gruun Buukske* 19 (1990), 37-41.
- D.C. North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (Cambridge 1990).
- W.C.M. van Oosterhout en W.F.L. Reinders, 'Archief van de heerlijkheid Drunen met de Tol van Venloen (1470) (1474-1933)', in: idem, *Inventarissen van de heerlijkheid, het dorpsbestuur en het gemeentebestuur van Drunen 1369-1939* (Oisterwijk 1996).
- J. van Oudenhoven, *Een nieuwe ende vermeerderde beschrijvinge van de Meyerye van 's Hertogen-bosche* ('s-Hertogenbosch 1670).
- P.N. Panken en W.J.F. Juten, 'Drie Kempische dorpen (Waalre, Valkenswaard en Aalst)', in: *Taxandria* 10 (1903), 65-73.
- Pirenne (red.). *Le Livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272), Polyptyque et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle* (Bruxelles 1896).
- S. Reynolds, *Kingdoms and communities in Western Europe 900-1300* (Oxford 1997).
- J. Rosendaal, 'Waalwijk: stad of dorp? Het stedelijke karakter van de plaats in historisch perspectief', in: *De Klopkei* 7 (1983), 5-47.

- J. Rosendaal, 'Heren, regenten en burgers. Politiek in Waalwijk', in: Vercauteren, J. Rosendaal en J. Biemans (red.), *Waalwijk 700 jaar kloppend hart van de Langstraat* (Waalwijk 2002), 30-55.
- Santvoort, *Manuaal of woordenboek alleen betrekkelijk tot alle de Rekeningen van de Steeden, Vryheden en Dorpen in de vier kwartieren van de Meyerye van 's-Hertogenbosche. Eerst samengesteld ten dienste van die van de Leen- en Tolkamer der Stad en Meyerye voorschreve: En vervolgens ten nutte Van het Gemeen ('s-Hertogenbosch 1741).*
- A.F.O. van Sasse van Ysselt (red.), *Beschrijving der Meierij van 's-Hertogenbosch door Philips Baron van Leefdael*. Bijdragen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant 2 ('s-Hertogenbosch 1918).
- L.H.C. Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch* (5 dln.; St. Michiels-Gestel 1870-1876).
- J.P.W.A. Smit, 'De St. Klarastock te Drunen', in: *Taxandria* 36 (1929), 154-156.
- F.W. Smulders, 'Overzicht der gemeentes in 't Kwartier van Oisterwijk', in: *Brabants Heem* 9 (1957), 12-18.
- F.W. Smulders, 'De hoeve van Jan Honyman in Udenhout', in: *De Kleine Meijerij* 9 (1955-1956), nr. 10, 18-21.
- F.W. Smulders, 'De Tolberg te Udenhout', in: *De Kleine Meijerij* 11 (1957- 1958), nr. 3, 26.
- F.W. Smulders, 'Tilburg rond 1450', in: *Historische bijdragen* 2 (1971), 4-5.
- F.W. Smulders, 'Tilburg rond 1450', in: *Actum Tilliburgis* 4 (1973), 31.
- W. Steurs, *Les campagnes Brabant Septentrional au Moyen Age. La Fondation de la ville neuve d' Oisterwijk par le Duc Henri Ier*. Belgisch Centrum voor Landelijke Geschiedenis 36 (Louvain en Bruxelles 1974).
- W. Steurs, *Naissance d'une région. Aux origines de la Mairie Bois-le-Duc. Recherches sur le Brabant septentrional aux 12e et 13e siècles*. Académie royale de Belgique. Mémoire de la Classe des Lettres. Collection in-8", 3e série tome 3 (Bruxelles 1993).
- M. ter Berg, 'De Erstelighe', in: *Brabants Heem* 24 (1972), 88-90.
- F.C.W.J. Theuws, *De archeologie van de periferie. Studies naar de ontwikkeling van bewoning en samenleving in het Maas-Demer-Schelde gebied in de vroege Middeleeuwen* (dissertatie) (Amsterdam 1988).
- F.C.W.J. Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra in de Kempen 1000-1350', in: A. Verhoeven en F. Theuws (red.), *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Bijdragen tot de studie van het Brabantse Heem 33 (Waalre 1989), 97-216.
- F. Theuws, 'The archeology of the curia of the abbey of Saint-Trond at Hulsel (province of North Brabant) (c. AD 700 - 1300)', in: F. Theuws en N. Roymans (red.), *Land and Ancestors. Cultural dynamics in the Urnfield period and the Middle Ages in the Southern Netherlands*. Amsterdam Archaeological Studies 4 (Amsterdam 1999), 241-308.
- L. Toorians, 'Het toponiem Kommer', in: *Tilburg* 12 (1994), 26-27.
- L. Toorians, 'Hoe Paulus van Haastrecht in Loop op Zand kwam: de koop van Loon en wat vooraf ging', in: *Straet Vaert* (2001), 33-45.
- L. Toorians, 'Heren en heerlijkheid. Landsheerlijk gezag en lokale autonomie tot 1473', in: *Tilburg, stad met een levend verleden* (Tilburg 2002), 61-82.
- G.M. van der Velden, *De economische geschiedenis van de abdij van Berne van 1134 tot 1797* (Bernheze 1995).
- F. Vercauteren, "Die totten merckten comen willen". Verkeer en vervoer in de loop der eeuwen', in: F. Vercauteren, J. Rosendaal en J. Biemans (red.), *Waalwijk 700 jaar kloppend hart van de Langstraat* (Waalwijk 2002), 154-177.
- A. Verkooren, (red.), *Inventaire des Chartes et Cartulaires des duchés de Brabant et Limbourg et des pays d'Outre-Meuse* (Brussel 1910-1912).
- P. Vermeer, 'De St. Klarastock te Drunen', in: *Met Gansen Trou* 4 (1954), 132.
- M. Vermeeren, *Poppel Toen en Nu* (4 dln.; Poppel 1997).
- C.C.V. Verreyt, 'Heeswijk en Dinther', in: *Taxandrie* 13 (1906), 23-26.
- G. Verschuren, 'De grens Holland-Brabant onder de heerlijkheid Venloon', in: *Brabants Heem* 37 (1985), 146-151.
- H. Vogels, 'De middeleeuwse heren van Cranendonk en hun verwantschap tot 1345' (niet gepubliceerd conceptartikel d.d. 2002 oktober 24).

Noten:

- ¹ Met dank aan dr. Karel Leenders voor adviezen betreffende Dongen en de geografie van het gebied en Lauran Toorians die als sparringpartner de theorievorming stimuleerde
- ² RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen met de Tol van Venloon (147(1), 1474-1933, inv. nrs 161-211.
- ³ Coopmans, 'Het openbaar bestuur van Waalwijk en Drunen', 29-30.
- ⁴ Van Oosterhout en Reijnders, 'Archief van de heerlijkheid Drunen', 13-14 en 43-48.
- ⁵ RHCT, Archief van de heerlijkheid Tilburg en Goirle, inv. nr. 1.
- ⁶ RHCT, Archief van de heerlijkheid Tilburg en Goirle, inv. nr. 1; Dijksterhuis, *Bijdragen*, 193; ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. (Spechtboek), fol. 360-360v.
- ⁷ Van Haestrecht had in 1383 zijn 'huijs ende dat erve' te Loon op Zand al opgedragen aan de gravin van Holland.
- ⁸ ARAB, ARK, inv. nr. 5232, rentmeestersrekening d.d. 1403 mei 7 tot 1404 mei 7. In de oudst bewaard gebleven rekening van 1340 worden geen hertogelijke inkomsten van de Tol van Venloon genoemd.
- ⁹ ARAB, ARK, inv. nr. 45038, fol. 92 en 95: de rekening van 1340 geeft: a) van hoof (*feno*) en de kleine tienden (*decima minuta*) in Drunen: 26 pond en 4 schellingen en 4 penningen, en b) van die van Drunen: 11 mud gerst, Bossche maat; doorgestreept; bijschrift: 37 pond en 8 schellingen payment.
- ¹⁰ ARAB, ARK, inv. nr. 45038, fol. 94v: ook vermeld in de rekening van 1340.
- ¹¹ In de hertogelijke rekeningen en cijnsboeken werden vaker posten die niet Langer inbaar waren overgenomen uit eerdere registers. Zie bijvoorbeeld: Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 417-418 met noot 63: de gedeelde schepenbank van Bergeijk werd in de hertogelijke schoutrekeningen genoemd tot 1480, maar was toen al meer dan een halve eeuw niet meer in gebruik en bovendien al tien jaar opgevolgd door een nieuwe schepenbank.
- ¹² In de rentmeestersrekening van 1403-1404 wordt de waarde voor de kleine tienden te Drunen in Gelderse guldens gegeven. In de rekening van 1340 nog in payment geld. ARAB, ARK, inv. nr. 45038, fol. 92.
- ¹³ Van Beek e.a., *Klinkende Munt*, 60-61.
- ¹⁴ Men zou kunnen redeneren dat Van Haestrecht de tol kort voor de verpanding aan de hertog opgedragen kan hebben. In dat geval zouden er echter geen inkomsten van de tol in de rekening van de hertogelijk rentmeester te verwachten zijn.
- ¹⁵ Gansoijen behoorde op dat moment rechterlijk en administratief nog onder Drunen. Zie: Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 454; idem, *De Meierij ontrafeld*, 283-284.
- ¹⁶ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 9 (denombrementen 1440), fol. 178-178v.
- ¹⁷ De tussenkopjes zijn van mij, maar de volgorde is intact gelaten. Bedragen zijn in eigentijdse woordgebruik omgezet en sommige voor ons betoog niet relevante details zijn weggelaten.
- ¹⁸ Deze omschrijving, die met vergelijkbare woorden in de uitgiftebrief van 1387 staat, omvat alle verpandde heerlijke rechten in genoemde plaatsen. Omdat de andere elementen afzonderlijk vermeld worden, zal hier de openbare rechtspraak bedoeld zijn.
- ¹⁹ ARAH, Archief van de Raad en Leenhove van Brabant en Lande van Overmaze, inv. nr. 1111, fol. 446-447; RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 171.
- ²⁰ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 171.
- ²¹ De laatst bewaard gebleven verpachting van deze tot namens de heer van Drunen dateert uit 1797: RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 174.
- ²² RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 174. Stukken van de volgende verpachtingen bleven bewaard: eerste partij: Loon op Zand: 1707-1711, 1731-1735, 1760-1769, 1769-1773, 1773-1777, 1784-1788, 1787-1792, 1792-1797; tweede partij: Drunen, N4eeuwaert; derde partij: Drunen, Clarastock; vierde partij: Drunen, 1760-1769, 1769-1773 en 1786-1789.

- ²³ Beschrijving geciteerd van de verpachting voor de periode 1760-1769. Het toponiem Pesters Bos leeft voort in het huidige toponiem Pessaert voor het gebied juist ten westen van Fellenoord onder Drunen aan de noordrand van het stuifzandgebied: schriftelijke mededeling van Lauran Toorians d.d. 22 maart 2004.
- ²⁴ Beschrijving geciteerd van de verpachting voor de periode 1786-1789.
- ²⁵ Beschrijving geciteerd van de verpachting voor de periode 1786-1789. Het toponiem Klinkaert bestaat nog, het is de naam voor grond oostelijk van Fellenoord en ten noordnoordwesten van Giersbergen: schriftelijke mededeling van Lauran Toorians d.d. 22 maart 2004.
- ²⁶ Smit, 'De St. Klarastock te Drunen', 154-156; Vermeer, 'De St. Klarastock te Drunen', 132.
- ²⁷ Beschrijving geciteerd van de verpachting voor de periode 1760-1769.
- ²⁸ Beschrijving geciteerd van de verpachting voor de periode 1786-1789.
- ²⁹ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 196.
- ³⁰ Van Oosterhout en Reijnders, 'Archief van de heerlijkheid Drunen', 13-14.
- ³¹ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 174, beschrijving geciteerd van de verpachting voor de periode 1760-1769.
- ³² Bodemkaart van Nederland, schaal 1:50.000, blad 44 oost (1961). Ook in het centrum van Drunen en bij Wolfshoek zijn dergelijke zandruggen aanwijsbaar op de bodemkaart. Het betreft een strook zwak lemig zand met een veldpodzol, gelegen tussen veen en ve enachtige gronden.
- ³³ Deze omgeving heet nog steeds 'Loons Hoekje': schriftelijke mededeling van Lauran Toorians d.d. 22 maart 2004.
- ³⁴ De Kloostersteeg heet tegenwoordig Kloosterweg: schriftelijke mededeling van Lauran Toorians d.d. 22 maart 2004.
- ³⁵ 35 Vercauteren, 'Die totten merckten comen willen', 161-162.
- ³⁶ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 202.
- ³⁷ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 203-205.
- ³⁸ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 167.
- ³⁹ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 170.
- ⁴⁰ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 174.
- ⁴¹ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 177.
- ⁴² Van Oosterhout en Reijnders, 'Archief van de heerlijkheid Drunen', 13-14; 43 (inv. nr. 167) en 44 (inv. nr. 177); Coopmans, 'Het openbaar bestuur', 29-30.
- ⁴³ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 167.
- ⁴⁴ Vermeeren, *Poppel*. Hij verwijst naar: GA Poppel, inv. nr. 90 d.d. 16de eeuw 'een stuck geleghen in den Tolleneer'; GA Weelde, inv. nr. 11, fol. 67 d.d. 1623: 'een aenstede, huys, hof metter erve daer aen gelegen gestaen ende gelegen aende dijk tot Poppel, ooste, westen ende suyden aen tsheerenstrate, ende noirden aende Tollenaer': GA Poppel, inv. nr. 43, d.d. 1747: 'de Tollenaer gelegen in den dijk'. Met dank aan Karel Leenders die me op deze vermelding attent maakte. Sinds 1648 werd een tol geïnd in het centrum van het dorp Poppel. Omdat de veldnaam 'De Tollenaer' al in 1623 vermeld wordt, is die naam afgeleid van een oudere tol. Dat en de ligging aan de dijk naar Poppel wijzen naar de Tol van Venloon te Aarle.
- ⁴⁵ Schriftelijke mededeling van Karel Leenders d.d. 2003 juni 19.
- ⁴⁶ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 171.
- ⁴⁷ RHCT, OAA Tilburg, inv. nr. 154; RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 199. In 1609 werd op verzoek van de heer van Drunen nog verklaard dat die van Tilburg niet vrijgesteld zijn van de tol, zie: RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 198.
- ⁴⁸ SA 's-Hertogenbosch, BP 1177, fol. 220v; Smulders, 'De hoeve van Jan Honyman', 19.
- ⁴⁹ Smulders, 'De Tolberg te Udenhout', 26: Claes Francken Post bezat in 1464 een hoeve in Udenhout aan den Tolberch, liggende tussen 't erf van Ter Kameren en die Gommelaersche straat en strekkende van een waterloop tot een straat. Dit was de Hemelrijke Hoeve. Het erf en 't klooster ter Kameren bevindt zich aan de oostkant het Giersbergse Broek. De Gommelse straat ligt in 't Wester. De hoeve strekt zich uit van de Zandlei tot de Zandkantsche Baan, ook wel genoemd 'Oude Bossche Baan'. De Tolberg lag bij de tegenwoordige (1957) Rustende Jager.
- ⁵⁰ De weg naar Loon op Zand loopt nu midden door de gracht. De gracht bevindt zich enkele tientallen meters ten zuiden van de afslag naar Udenhout. In 2004 zocht ik deze gracht op. De diameter telt vijftig flinke passen (ongeveer vijftig meter).
- ⁵¹ Toorians, 'Het toponiem Kommer', 26-27.
- ⁵² Derks en Sanders, 'Belastingen', 139-140.
- ⁵³ Vercauteren, 'Die totten merckten comen willen', 156; Van Lee, 'De Turfvaart', passim.
- ⁵⁴ Met dank aan Karel Leenders. Volgens De Bont vonden in de veertiende eeuw tot in de zestiende eeuw veenontginningen plaats in die regio. De Bont, 'Al het merkwaardige', 36-39.
- ⁵⁵ Camps, *ONB I*, 44-46 nr. 28 d.d. 1028 februari 3; 46-48 nr. 29 d.d. 1050 juni 26.
- ⁵⁶ Kappelhof, 'Het raadsel', 13.
- ⁵⁷ Van Asseldonk en Leenders, 'Een Hoogmiddeleeuwse IJzeren Rijn'.
- ⁵⁸ Ganshof, *Het tolwezen onder de Merovingers*, 5-6; *Het tolwezen onder de Karolingen*, 8-10.
- ⁵⁹ Van Asseldonk, 'Texandrië', passim.
- ⁶⁰ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*; idem, *De Meierij ontrafeld*; idem, 'Texandrië', passim.
- ⁶¹ Het artikel van Van Asseldonk en Leenders staat wat dat betreft nog op zichzelf: Van Asseldonk en Leenders, 'Een Hoogmiddeleeuwse IJzeren Rijn'.
- ⁶² Camps, *ONB I*, 240-241 nr. 165 d.d. 1232 [april 9 - 1233 april 2].
- ⁶³ Verreyt, 'Heeswijk en Dinther', 23-26.
- ⁶⁴ Panken en Juten, 'Drie Kempische dorpen', 65-73: hier kan de marktoll bij inbegrepen zijn, want in Valkenswaard worden in 1554-1563 al drie jaarmarkten genoemd. Zie: Mastboom, 'De jaarmarkten', 254.
- ⁶⁵ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, par. 21.2.
- ⁶⁶ ARAB, ARK inv. nr. 45038, fol. 91v.
- ⁶⁷ Frenken, 'Weggeld in Helmond', 39-46.
- ⁶⁸ Frenken, *Helmond I*, 323.
- ⁶⁹ Melssen, 'Eindhoven', 85-86.
- ⁷⁰ RANB, Archief van de heerlijkheid Waalwijk, inv. nr. 3 d.d. 1378 augustus 10.
- ⁷¹ RANB, Archief van de Raad van Brabant, inv. nr. 1111, leenboek vanaf 1515: fol. 328: Vrouwe Lijsbeth van Meerhem houdt de heerlijkheid Boxel vanaf 1439 in leen van de hertog: 'mitten heerlicheyden, hooghe, middel ende leeghe, mitten huysse ende hoffstad gheheeten Stapele, mit moelenen, renten, chynsen, thienden, hoeven, gruyten ende weeghelde, mit landen, beempden, bosschen, voghelrien, vischerien ende allen anderen hueren toebehoirten': Archief van het huis Stapelen, inv. nr. 49: akte van schuldbekentenis aan de heer van Boxel in verband met de pacht van het weggeld d.d. 1501.
- ⁷² ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 9, denombrementen 1440, fol. 89: als deel van het leengoed Heeze en Leende van Philip van Horne wordt genoemd: 'twechgelt vanden lande in diverschen plaetsen, VI arnold gulden'. Zie ook: RANB, Archief van de Raad van Brabant, inv. nr. 1111, leenboek vanaf 1515, fol. 318-319: heer Jan van Horne houdt Heeze en Leende in leen. Daartoe behoren onder andere 'sekere moelenen, weeghelt, assize ende gruyten'.
- ⁷³ RANB, Archief van de Raad van Brabant, inv. nr. 1111, leenboek vanaf 151: fol. 254-255: Jan van Schoonvorst houdt in leen: 'die stat van Eyndoven, d'lant ende die borch van Craendonck mitten heerlicheiden hooghe, middel ende leeghe, die dorpen van Malreheze, Buedel ende Sorendonck mitten heerlicheyden, winnende lande, bosschen, heyden, vroenten, chijsen ende renten vallende Sinte Mertensmisse, to kers(mis)se ende dairontrint, mitter straten, opstallen, wateren, rivieren, moelenen, wijnden, vrien waranden, vischerien, tolle, weeghelde, assize, corweyden ende dienstlieden, manschappen, kueren, brueken, opcominghen, vervallen ende alien anderen hueren toebehoirten.'
- ⁷⁴ RANB, Archief van de heerlijkheid Geldrop, inv. nr. 38: verpachting van het weggeld en de marktoll in Geldrop d.d. 1758-1793; inv. nr. 39: geschil tussen de vrouwe van Geldrop en de municipaliteit van Geldrop over het recht van weggeld en marktoll d.d. 1797-1799.

⁷⁵ Waalwijk: Kappelhof, *Akten van remissie*, regest nr. 111 d.d. 1527 maart 23; ARAB, ARK inv. nr. 137, fol. 15 d.d. 1530 februari 16: die van Waalwijk mogen hun begonnen steenweg afmaken en daarvoor 'ongeld' ontvangen; Bostel: RANB, Archief van de Leen- en Tolkamer inv. nr. 133, fol. 132 d.d. 1657 april 13.

⁷⁶ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 33-54; Reynolds, *kingdoms and communities*, 104: 'the search for a precise vocabulary is in the end bound to fail. Words were used in different places and at different times, and the connection between words, concepts, and social phenomena is too complex and variable to be represented by any consistent terminology'.

⁷⁷ Voor de betekenisontwikkeling van de termen 'villa' en 'dorp' zie: Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 34-36.

⁷⁸ Zie ook: RANB, Archief van de Rand en Rentmeester-generaal der Domeinen, inv. nr. 308: verklaring van inwoners van Beek bij Aarle dat zij geen weggeld, bruggeld, tol of licenten betaald hebben in Gemert en vice versa, d.d. 1697; inv. nr. 311: verzoekschrift en machtiging over het straatgeld en bruggeld in Sint-Michielsgestel en Bostel, d.d. 1716-1718.

⁷⁹ Margry, *Sinte Geertruydenberghe*, 40-41.

⁸⁰ De Bont, *Al het merkwaardige*, 29-30.

⁸¹ Smulders, 'Tilburg rond 1450', 4-5; 'Tilburg rond 1450, V', 31.

⁸² Camps, *ONB I*, 230-231 nr. 144 d.d. 1232 februari 8.

⁸³ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 453-454; Steurs, *Naissance*, 306-308; Toorians; 'Hoe Paulus van Haastrecht in Loon op Zand kwam', 33-45.

⁸⁴ Klaversma, 'De geslachten van Altena en Horne tot 1300', 10-13.

⁸⁵ Braams, *Weyden en zeyden*.

⁸⁶ Klaversma, 'De geslachten van Altena en Home tot 1300', 13.

⁸⁷ Klaversma maakt hier Dirk II van: Klaversma, 'De geslachten van Altena en Horne tot 1300', 13-14. Hans Vogels maakt duidelijk dat het ook in deze akte om Dirk I moet gaan die geleefd heeft circa 1110-1190: Vogels, 'De Middeleeuwse heren van Cranendonk en hun verwantschap tot 1345'. De persoon die in de literatuur steeds Dirk III genoemd wordt, wordt dan Dirk II. Vogels redenering is heel aannemelijk. Omdat Vogels zijn artikel nog niet gepubliceerd heeft, blijven we deze Van Altena in navolging van de bestaande literatuur in dit artikel nog Dirk III noemen.

⁸⁸ Vogels, 'De Middeleeuwse heren van Cranendonk en hun verwantschap tot 1345'.

⁸⁹ Vogels, 'Middeleeuwse heren van Cranendonk en hun verwantschap tot 1345'.

⁹⁰ Klaversma, 'De geslachten van Altena en Home tot 1300', 30-32. Er wordt wel verondersteld dat Maria een Van Horne was en er zijn enkele aanwijzingen dat Imaina een dochter was van Godfried III van Brabant.

⁹¹ Klaversma, 'De geslachten van Altena en Home tot 1300', 7-9; Theuws, 'The archeology of the curia', 285-288.

⁹² Klaversma, 'De geslachten van Altena en Home tot 1300', 18-29.

⁹³ Klaversma, 'De geslachten van Altena en Horne tot 1300', 25-29; Camps, *ONB I*, 230-231 nr. 144 d.d. 1232 februari 8.

⁹⁴ ARAB, ARK inv. nr. 45038, fol. 94v. De veertiende-eeuwse vermeldingen van het huis te Drunen zijn tot dusver aan de aandacht van historici ontsnapt.

⁹⁵ ARAB, ARK inv. nr. 45038, fol. 91v-96.

⁹⁶ ARAB, ARK inv. nr. 45038, lot 95v.

⁹⁷ Camps, *ONB I*, 221 nr. 149 d.d. 1230 februari 26.

⁹⁸ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 377-479; idem, *De Meierij ontrafeld*, 230-299.

⁹⁹ ARAB, ARK, inv. nr. 435, fol. 24; inv. nr. 5232, fol. 6v.

¹⁰⁰ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 9 (denombrementen 1440), fol. 178-178v; Archief van de Raad van Brabant, inv. nr. 1111 (Strick Grefier, ca. 1515 eerste helft van de zeventiende eeuw), fol. 446-447.

¹⁰¹ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 247 en 248.

¹⁰² Kamma, *Van Heerlijkheid tot recreatie-object*, 4-8.

¹⁰³ Van Sasse Van Ysselt, *Beschrijving*, 25; Coopmans, 'Het openbaar bestuur', 34.

¹⁰⁴ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 246: tolbrief voor Johan, baron van Wassenaar, voor transport van bouwmaterialen uit Holland voor de reparatie van zijn huis in Nieuwkuijk waar hij zijn *fixum dominicium* heeft, d.d. 1654.

¹⁰⁵ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 25.

¹⁰⁶ In de Kempen was het niet ongebruikelijk dat het huis en de kerk van de beer op korte afstand van elkaar stonden. Zie: Theuws, 'Middeleeuwse parochiecentra', 170-174, Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 426; idem, *De Meierij ontrafeld*, 264.

¹⁰⁷ Camps, *ONB I*, 230-231 nr. 144 d.d. 1232 februari 8: *quibus solutis predictos redditus cum aliis villis et homino domini Riguardi et sui filii cum integritate dux habebit*.

¹⁰⁸ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 34-38.

¹⁰⁹ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 384-393; idem, *De Meierij ontrafeld*, 238-239.

¹¹⁰ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 1, fol. 84v-85; inv. nr. 4, fol. 202; Galesloot, *Livre des feudataires*, 209-210.

¹¹¹ RANB, Archief van de heerlijkheid en het leenhof van Gansoijen, inv. nr. 1 en 2.

¹¹² Steurs, *Naissance*, 306-308.

¹¹³ Camps, *ONB I*, 252-23 nr. 174 d.d. 1233 [april 1 - 1234 april 122]: *ius patronatus ecclesiarum de Walewic, necnon de Lon et de Onen*.

¹¹⁴ Steurs, *Naissance*, 306-308.

¹¹⁵ Van der Hammen, 'Geschiedkundige bijzonderheden', 24-25.

¹¹⁶ Pirenne, *Le Livre*, 161.

¹¹⁷ ARAB, ARK inv. nr. 542, fol. 1-16v-17; ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 1, fol. 54-54v; inv. nr. 2, fol. 50; inv. nr. 4, fol. 202v; Galesloot, *Livre des feudataires*, 133-134. Voor de datering 1312-1320, zie: Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, bijlage 24.

¹¹⁸ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 283-284; zie ook: Steurs, *Naissance*, 306-308.

¹¹⁹ Schutjes, *Geschiedenis van het bisdom III*, 639, aantekening van bisschop Metsius in het verslag van zijn kerkvisitatie van 27 augustus 1571.

¹²⁰ Juten, *Consilium de Beke*, 282.

¹²¹ Camps, *ONB I*, 502-503 nr. 400 d.d. 1284 mei 5; ARAB, ARK inv. nr. 435, fol. 24; inv. nr. 5232, fol. 6v.

¹²² ARAB, ARK inv. nr. 45038, fol. 92; inv. nr. 542, fol. 1-9, 111-9, III-13, III-18; Archief van het Leenhof van Brabant inv. nr. 1, fol. 7v, 21, 28, 82v; inv. nr. 2, fol. 48, 55v, 56v; inv. nr. 4, fol. 201, 203; Galesloot, *livre des feudataires*, 16, 47, 61, 209.

¹²³ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 2, fol. 207: Bij de verdeling van de nalatenschap van Pauwels van Haestrecht op 29 augustus 1402 werden tienden te Loon op Zand die Van Haestrecht in leen hield van de hertog van Brabant, aan de abdij van Tongerlo geschonken.

¹²⁴ Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 589-590.

¹²⁵ Camps, *ONB I*, 402-404, nr. 317 d.d. 1269 mei 4.

¹²⁶ ARAB, ARK, inv. nr. 8, fol. 68; Leenhof van Brabant, inv. nr. 18, fol. 440-444.

¹²⁷ Het was gebruikelijker om grenzen van heerlijkheden te omschrijven aan de hand van een denkbeeldige rondgang rond de plaats en daarbij de opeenvolgende grenspunten op te noemen. Het is opmerkelijk dat Camps bij Butkens een afwijkende editie van de oorkonde aantroef, waarin de grensomschrijving het karakter van zo'n rondgang heeft. Het lijkt erop dat er op een gegeven moment een kopie van de oorkonde werd gemaakt, waarin een meer gangbare grensomschrijving opgenomen werd. Deze versie is opgenomen in Butkens I, *Preuves*, 103. Zie ook: Verschure, 'De grens Holland-Brabant onder de heerlijkheid Venloon', 145-151: Verschure betoogt dat de noordwesthoek van Loon op Zand aan het einde van de veertiende eeuw door de toenmalige heer van Loon op Zand bij zijn heerlijkheid gevoegd is. Hij baseert zich hierbij op de vaststelling van een grens in 1314 in een geschil tussen de heer van Loon op Zand en Hugeman van Wieldrecht over 20 hoeven moer in Loon op Zand, die de laatste in erfpacht had verkregen van de graaf van Holland. De grens aan de zuidzijde van Sprang wordt omschreven als: 'streckende raerecht oostwaerts up twaelf roeden vanden dijk die up dat zuijteiende van der spranghe leghet'. Dit kan ook de latere zuidgrens van Sprang betreffen. Binnen het ambacht Sprang ligt een oppervlakte van ca. 25 hoeven. Daar past de uitgifte van 20 hoeven netjes in. De verkaveling van Sprang lijkt niet ongestoord over die dijk heen door te lopen. Verschure baseert zich verder op enkele grensbeschrijvingen waarvan de ligging van een aantal grenspunten onduidelijk en derhalve niet doorslaggevend zijn. Verder is er een verklaring uit 1388 dat de heer van Loon op Zand die streek naar zich toetrok. Dat kan gebeurd zijn, zonder dat de grenzen van de

heerlijkheid beïnvloed werden. Ten slotte is een deel van Verschurens betoog gebaseerd op het bezit van tienden. Kerkelijke bezittingen hadden een eigen logica. Al met al is het betoog van Verschuren niet overtuigend.

¹²⁸ Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 590.

¹²⁹ Dillo en Van Synghel, *ONB III*, nr. 1256, d.d. 1288 februari 19 nr. 1257, d.d. 1288 april 2.

¹³⁰ Schriftelijke mededeling van Karel Leenders d.d. 2003 juni 19

¹³¹ Schriftelijke mededeling van Hans Koopmanschap 2004.

¹³² Klaversma, 'De geslachten van Altena en Horne', 50.

¹³³ Klaversma, 'De Hoenes 1296-1345', 7-15; *De heren van Cranendonk en Eindhoven*. 13; 'De geslachten van Altena en Horne', 55-60.

¹³⁴ Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen*, nr. 18 l d.d. 1343 december 15. Het geschil tussen Van Duvenvoorde en de abdi van Tongerlo ging ook over tienden in Besoijen, goederen in Oosterhout, goederen in de heerlijkheid Breda, waarbij ook een broeder Jan van Oosterhout, kloosterling in de abdi van Tongerlo, betrokken was en over een achterstallige betaling van Van Duvenvoorde aan de abdi. In al deze zaken werd uitspraak gedaan.

¹³⁵ Dillo en Van Synghel, *ONB III*, nr. 894 d.d. 1125 mei 23; nr. 900 d.d. 1145 maart 1145: Vastraat Scherebaart alias Van Uitwijk schenkt Gastel aan de Laurensabdi van Oostbroek bij Utrecht. De kerkpatroon van Oud-Gastel is Laurentius.

¹³⁶ Willem van Duvenvoorde had rechten in Dongen gekocht van de leenheer (in 1329) en leenman (1338-1345): ARAH, Archief van de Nassuse Domeinraad to Breda, regest 205 d.d. 1329 juli 2; idem, regesten 290-291; Cerutti, *Middeleeuwse rechtsbronnen*, nr. 141; Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 589-590.

¹³⁷ Steurs, *Les campagnes*; Toorians, 'heren en heerlijkheid'.

¹³⁸ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 3-6.

¹³⁹ De Bont, *Al het merkwaardige*, 28.

¹⁴⁰ De Bont, *Al het merkwaardig*, 26-27. Op zijn overzichtskaart geeft De Bont drie bewoningsassen aan. Mogelijk is nog een noordelijker as door de overstromingen in of na 1421 verdwenen.

¹⁴¹ Van der Linden, *De cope*.

¹⁴² Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 23-25.

¹⁴³ Leenders, *Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde*, 388-391; Fockema Andreae, *De Grote of Zuidhollandse Waard*, 5 (twaalfde of dertiende eeuw); De Bont, *Al het merkwaardige*, 28 (elfde eeuw en later).

¹⁴⁴ Koch, *Oorkondenboek*, nr. 244 d.d. 1200 november 3.

¹⁴⁵ Künzel, *Lexicon*, 75: *Barduvich*, de abdi van Sint-Truiden had er tienden. De vermelding heeft betrekking op een gebeurtenis vóór 1136. De tienden van Baardwijk werden verworven door abt Rudolf (1108-1138). De kroniek werd geschreven in 1136.

¹⁴⁶ Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving*, 3-6.

¹⁴⁷ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 1, fol. 84v-85; inv. nr. 4, fol. 202; Galesloot, *Livre des feudataires*, 209-210.

¹⁴⁸ Camps, *ONB 1*, 221 nr. 149 d.d. 1230 februari 26.

¹⁴⁹ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 159-204, 377-479, bijlagen en 11.

¹⁵⁰ Van Asseldonk, *De Meierij ontrafeld*, 240-244, 260-263, 280, 290, 293-294.

¹⁵¹ RANB, Archief van de heerlijkheid Drunen, inv. nr. 259, *grontchynsboek van Druenen*, vernieuwd in 1754, fol. 3.

¹⁵² RANB, Collectie Schaduwarchieven, inv. nu. 304, stukken afkomstig uit het archief van de heerlijkheid Loon op Zand 1390-1808, inv. nr. 21: lijst van cijnzen ontvangen op Sint Maarten 1795.

¹⁵³ Dillo en Van Synghel, *ONB III*, nr. 1256, d.d. 1288 februari 19.

¹⁵⁴ ARAB, ARK, inv. nr. 9, fol. 178-175v. Hierbij moeten we beseffen dat cijnzen vaak op een andere dag betaald worden dan de cijnzen voor uitgegeven percelen.

¹⁵⁵ Ganshof, *Het tolwezen in het Frankische rijk onder de Merovingers; Het tolwezen in het Frankische rijk onder de Karolingen*.

¹⁵⁶ Margue, 'Entstehung', 300.

¹⁵⁷ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, bijlage 5.

¹⁵⁸ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, bijlage 5.

¹⁵⁹ Santvoort, *Manuaal III*, 305: Loon op Zand: 'een recognitiechyns wegens H. E.M. octroy 5 february 1710 omme to mogen houden 3 vrye martdagen'.

¹⁶⁰ Van Oudenhoven, *Nieuwe beschrijvinge*: Van Oudenhoven inventariseerde rond 1640 de jaar- en weekmarkten in de Meierij en noemt geen markt(en) in Loon op Zand.

¹⁶¹ Kappelhof, *Akten van remissie*, regest nr. 54 d.d. 1516 oktober 15.

¹⁶² Rosendaal, 'Waalwijk: stad of dorp', 9-10, 46-47: 'die merct van Oeyen nu ter tijt liggende, want wij willen dat die voirs(creve) merct van Oeyen tot Wailwijk als voirs(creve) is getogen sij en de dair geset worde'

¹⁶³ ARAB, ARK, rentmeestersrekening d.d. 1410, inv. nr. 435, fol. 1: *nos terrain n(ostr)am dictarn den Weert de Oyen sitam prope Waelwijk necnon fermenticum atque theolonium m(ea) de Waelwyc*: Martens, *L'administration*, 16, foot 2; Coopmam, 'Het openbaar bestuur', 25.

¹⁶⁴ Rosendaal, 'Waalwijk, stad of dorp', 46-47.

¹⁶⁵ RANB, Archief van de heerlijkheid Waalwijk, inv. nr. 3 d.d. 1378 augustus 10.

¹⁶⁶ Camps, *ONB I*, 569 nr. 466 d.d. 1291 november 13.

¹⁶⁷ ARAB, ARK, inv. nr. 542, fol. l-16v en l-17; Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 1, fol. 54-54v; Galesloot, *Livre des feudataires*, 133-134.

¹⁶⁸ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 2; inv. nr. 4, fol. 202v.

¹⁶⁹ RANB, Archief van de heerlijkheid Waalwijk, inv. nr. 2 d.d. 1375 april 11.

¹⁷⁰ RANB, Archief van de heerlijkheid Mierlo, inv. nr. 1a, cartularium, nr. 132, fol. 29.

¹⁷¹ RANB, Archief van de heerlijkheid Waalwijk, inv. nr. 3 d.d. 1378 augustus 10: uitgezonderd 'den wyel van Oyen' en zijn leenmannen in Waalwijk.

¹⁷² RANB, Archief van de heerlijkheid Mierlo, inv. nr. 1a, cartularium, nr. 132, fol. 129.

¹⁷³ RANB, Archief van de heerlijkheid Waalwijk, inv. nr. 4.

¹⁷⁴ RANB, Archief van de heerlijkheid Waalwijk, inv. nr. 12.

¹⁷⁵ ARAB, Archief van het Leenhof van Brabant, inv. nr. 9, fol. 150-151.

¹⁷⁶ Kappelhof, *Akten van remissie*, regest nr. 111 d.d. 1527 maart 23; ARAB, ARK inv. nr. 137, fol. 15 d.d. 1530 februari 16: die van Waalwijk mogen hun begonnen steenweg afmaken en daarvoor 'ongeld' ontvangen.

¹⁷⁷ RANB, Collectie Cuypers Van Velthoven, inv. 2103. Zie ook inv. nr. 2102.

¹⁷⁸ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 411-418; idem, *De Meierij ontrafeld*, 257-259.

¹⁷⁹ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 445-440; idem, *De Meierij ontrafeld*, 279.

¹⁸⁰ in de rekening van de hertogelijk rentmeester voor 's-Hertogenbosch en de Meierij van 1340 wordt de Tol van Venloon niet vermeld. De reden daarvoor, is onduidelijk, misschien had de rentmeester in dat jaar geen inkomsten uit die tol. Het is niet geheel uit te sluiten dat de hertog tussen 1340 en 1387 de Tol van Veilloon verwierf, maar de bronnen zwijgen daarover. ARAB, ARK, inv. nr. 45038, fol. 91-96; Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, bijlage 27. De rekeningen van de hertogelijk rentmeester voor de periode tussen 1340 en 1403 zijn niet bewaard gebleven

¹⁸¹ Van Asseldonk, *De Meierij van 's-Hertogenbosch*, 122; idem, *De Meierij ontrafeld*, 42.

¹⁸² Van Beers, *De heerlijkheid Loon op hand*, 26-28.